

**АКЫЛХАН ИБРАХИМОВ
ЖАМИЛ САДИРОВ**

МУЗЫКА

7-класс үчүн окуу китеби

Кайра иштелген жана толукталган басылмасы

*Ўзбекстан Республикасынын Элге билим
берүү министрлиги басууга сунуш кылган*

Гафур Гулам атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү
Ташкент — 2017

УДК 78(075.3)=512.154

ББК 85.31 я 71

И 14

РЕЦЕНЗЕНТТЕР

Г. Дадабаева — Республикалык Билим берүү борборунун «Музыка, искусство, эмгекке үйрөтүү, дене тарбиясы жана саламаттык» бөлүмүнүн башкы методисти;

К. Мамиров — Педагогика илимдеринин кандидаты, профессор;

Ф. Мухиддинова — Ташкент шаары, Үчтепа районундагы «Ором» атындагы жалпы билим берүүчү мектебинин музыка маданияты предмети мугалими;

З. Закирова — Ташкент шаары Юнусабад районундагы 17-жалпы билим берүүчү мектебинин музыка маданияты предмети мугалими.

Ибрахимов Акылхан, Садиров Жамил

Музыка: 7-класс үчүн окуу китеби. Кайра иштелген жана толукталган басылмасы.— Т.: Гафур Гулам атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү, 2017.—160 б.

УДК 78(075.3)=512.154

ББК 85.31 я 71

ISBN 978-9943-5007-9-2

© А. Ибрахимов, Ж. Садиров

© Гафур Гулам атындагы

басма-полиграфиялык

чыгармачылык үйү, 2017

СӨЗ БАШЫ

Урматтуу окуучулар! Эгемендүүлүктүн шарапаты менен көп кылымдык музыкалык мурасыбызга улуттук-руханий баалуулуктарыбыздын катарында өзүнчө көңүл бурула баштады. Эми силер да элибиздин ажайып ар түрдүү, бири-биринен сонун жергиликтүү музыкалык каада-салттарынан, классикалык музыканын асыл казынасы болгон макам үлгүлөрүнөн руханий азык, рухий ыракат алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болдунар.

Бул үчүн силер өзүнөрдө күү-обондордун таза булагы болгон элдик күү-ырларды, классикалык макамдарды чын жүрөктөн угуу маданиятын, аларды керек болгон даражада аткара билүү көнүкмөлөрүн өздөштүрүшүнөр керек. Ошондо гана силер таланттуу ата-бабаларыбыздын чыгармачылыгы аркылуу байыртан уланып келе жаткан бай көркөм каада-салттарыбыздын санжырасына руханий байланышууга жетише аласыңар. Анткени, улуттук музыка элибиздин бай руханиятынын, жетилген рухунун көркөм көрүнүшү жана жаңы, Улуу Мамлекеттин куруучулары болгон коомубуздун рух кубаты жана жан азыгы болуп эсептелет.

Урматтуу окуучулар, колунарадагы окуу китеби силерге элибиздин мына ушундай байыркы жана дайыма эскирбей турган обондорун өздөштүрүүгө жардам берет деген үмүттөбүз. Ошону менен бирге, силер дүйнө классикалык музыка үлгүлөрү менен да таанышасыңар.

Ушул тараптарын теренирээк үйрөнүү максатында окуу жылыбыздын биринчи чейрегиндеги Сурхандарыя — Кашкадарыя, Бухара — Самарканд, Хarezм жана Фергана — Ташкент музыка усулдарын үйрөнсөк, экинчи чейректе Шашмакам, Хarezм макамдарын жана Фергана — Ташкент макам жолдорун өздөштүрөбүз. Үчүнчү чейректе дүйнө музыка маданияты, төртүнчү чейректе болсо заманбап Өзбекстан музыка искусствосу менен таанышасыңар.

Сабакта берилген тема боюнча маектер уюштурулат. Ошондой эле, музыка угуу, добуш көнүгүүлөрүн аткаруу, ыр ырдоо сыяктуу иш-аракет түрлөрүнөн да кеңири пайдаланылат. Ар бир чейректин акырында берилген музыка сөздүгү менен билиминерди кеңейтүүгө көмөк берет.

Окуу китебинен өнүмдүү пайдалануу үчүн төмөнкү шарттуу белгилерди эстеп калгыла:

— музыка угуу

— ырдоо көнүгүүлөрү

— ырдоо

— нотага карап ырдоо.

— өз алдынча окуу

— музыкалык сабат

— суроо жана тапшырмалар.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНИН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Абдулла Ариповдуку
Музыкасы: Мутал (Мутаваккил) Бурхановдуку

Салтанаттуу

f

Ser- qu- yosh, hur o'l- kam, el-

ff

ga baxt, na- jot, Sen o'- zing do'st -lar- ga

p

yo'l- dosh, meh-ri- bon! Meh- ri- bon! Yash- na-

f *mf*

gay to a- bad il- mu fan, i-jod. Shuh-ra-ting por- la-

f *ff*

sin to-ki bor ja- hon! Ol- tin bu

p *ff*

vo- diy - lar, jon O'z-be- kis- ton. Aj- dod-

Serquyosh, hur o‘lkam, elga baxt, najot,
 Sen o‘zing do‘stlarga yo‘ldosh, mehribon!
 Yashnagay to abad ilm-u fan, ijod,
 Shuhrating porlasin toki bor jahon!

К а й ы р м а :

Oltin bu vodiylar — jon O‘zbekiston,
 Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
 Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon,
 Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag‘ri keng o‘zbekning o‘chmas iymoni,
 Erkin, yosh avlodlar senga zo‘r qanot!
 Istiqlol mash‘ali, tinchlik posboni,
 Haqsevar, ona yurt, mangu bo‘l obod!

К а й ы р м а

I ЧЕЙРЕК

ЭЛДИК МУЗЫКАНЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ УСУЛУ

1-тема. СУРХАНДАРЫЯ — КАШКАДАРЫЯ МУЗЫКА УСУЛУ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сурхандарыя — Кашкадарыя музыка усулу дегенде, кылымдар бою калыптанган эмгек ырлары, мезгилдик ырлары, койчулардын чыгармачылыгы, бакшылардын өнөрү, элдик чыгармачылыкка таандык жана башка көптөгөн ырлар жана музыкалык күүлөрү түшүнүлөт. Музыкалык салттардын келип чыгыш негиздери байыркы доорлорго тийиштүү болуп, алар түрдүү абалдарда, элдин жашоо шарты менен байланыштуу, түрдүү көрүнүштөрдө, өзгөчө, эмгек жараяндарында, үй-бүлөлүк жагдайда өткөрүлө турган үрп-адат жана аземдерде, жалпы элдик сейилдер менен салтанаттарда пайда болушун айтып өтүү керек.

Сурхандарыя — Кашкадарыя аймактарында жашай турган жергиликтүү эл көп доорлордон бери чарбачылык жана дыйкан-

чылык эмгеги менен машыгып келет. Ошон үчүн да бул жерлерде эмгек жараяндары менен байланыштуу ырлар жана койчулардын күүлөрү өтө көп чыгарылган. Алгач таланттуу кишилер тарабынан (жеке же топтун катышуусу менен) айтылып, кийин элдин арасында ооздон-оозго өтүп таркалган эмгек ырлары бизге чейин элдин эсинде жана эмгек практикалык тажрыйбасындагы иш-аракетинде сакталып келинди. Мындан тышкары, мезгилдик аземдер, жалпы элдик майрам жана элдик сейилдери («Нооруз майрамы», «Жоогазын сейили») ырлары, ошондой эле кол чаап ырдалчу — оюн ырлары менен дагы көптөгөн жалпы элдик ыр күүлөрү бизге мурас болуп калды.

Музыкалык мурастын чоң бөлүгү болгон дастандарды бакшылар эсинде жана чыгармачылыгында сактап, аткарып келишүүдө.

Ошондой эле, Сурхандарыя — Кашкадарыянын салттык аспаптарынын катарында домбра, кобыз, койчу най, сыбызгы, ооз комуз жана дойралар илгертен жергиликтүү элдин ичинде ардакталып, аларда түрдүү күүлөр аткарылып келинүүдө.

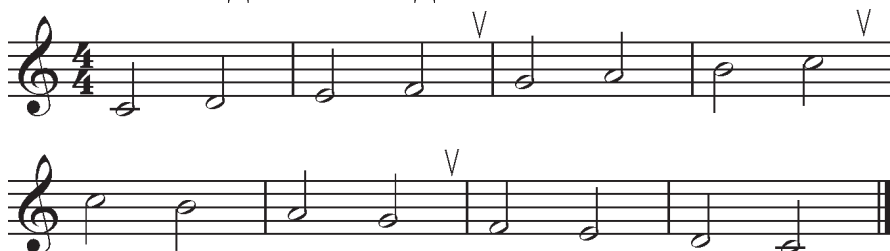

Домбра аспабы Сурхандарыя — Кашкадарыя жергиликтүү музыкасында кеңири колдонула турган аспаптардан болуп, ал бакшы жана койчулар тарабынан аткарылган.

☉ *Сурхандарыя — Кашкадарыя музыка багытындагы күү-ыр-ларынан үзүндүлөр уккула.*

ДО МАЖОР ДОБУШ КАТАРЫ

O‘ZBEKISTON — ONAJON

Сөзү Камбар Атаныкы

Музыкасы Мухаммад Атажановдуку

Ылдам

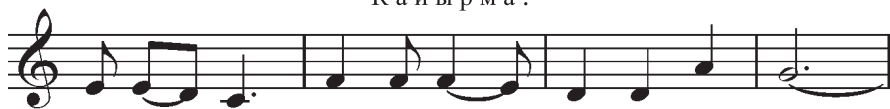

Yer, os - mon-ning o- ra - si, O- lam- ning eng

sa - ra - si, av-lod me-ros Va-ta -nim — Qad-ri ba-land

К а й ы р м а :

bo's-to - nim. O - na - jon O'z -be - kis - ton,

Jo -na- jon O'z-be - kis - ton.

O- na- jon O'z- be- kis - ton.

Jo - na- jon O'z - be - kis - ton.

Sa- xo - vat - li, fi - do - kor, Dun - yo - da eng

bax - ti - yor. So - diq - lik - da bo - lang - ga

ta - nil - gan - san o - lam - ga.

O - na - jon O'z - be - kis - ton,

Jo - na- jon O'z - be - kis - ton.

Yer, osmonning orasi,
Olamning eng sarasi,
Avlod meros Vatanim
Qadri baland bo'stonim.

Saxovatli, fidokor,
Dunyoda eng baxtiyor.
Sodiqlikda bolangga
Tanilgansan olamga.

К а й ы р м а :

Onajon O'zbekiston,
Jonajon O'zbekiston.

К а й ы р м а :

Oy husnda yetolmas,
Quyosh shaydo, ketolmas,
Ko'k toqingda yulduzlar,
Baxt taratar kunduzlar.

К а й ы р м а

Bir yoningda Jayhundir,
Bir yoningda Sayhundir.
Mehringdir nur tarami,
Bag‘ring dillar oromi.

К а й ы р м а

Himmati hayotga teng,
Insonparvar, bag‘ri keng,
Onajon O‘zbekiston,
Jonajon O‘zbekiston.

СУРХАНДАРЫЯ — КАШКАДАРЫЯ ДАСТАНЧЫЛЫК САЛТТАРЫ

Дастан адабий-музыкалык чыгарма. Анын курамында поэзиялык жана прозалык обон бөлүктөрү болуп, алар мааниси жагынан өз ара биригишет.

Сурхандарыя — Кашкадарыя дастан аткаруучуларды акын же бакшы деп атайт. Бакшылык өнөрүндө сөз чебери, ырдоочусу жана аспап (домбра) черте турганы бириккен болот. Ошондой эле, бакшылар дастандардын прозалык бөлүктөрүн чебердик менен көркөм айтып беришсе, ырдык бөлүктөрүн ыр түрүндө атайын ички («буулган») үн менен ырдашат жана домбрадан коштоочулук иретинде пайдаланышат.

Дастандарды аткаруу мезгили негизинен кеч күздө, айылдын эли дыйканчылыкка байланыштуу жыйым-терим иштерин түгөткөндөн кийин башталып, эрте жазга чейин уланат. Адатта, бакшылар жергиликтүү эл тарабынан атайын уюштурулган дастанчылык кечелерин өткөрүү үчүн айылдагы үйлөрдүн бирине чакырылган. Бул үйдө маалланын кишилери, коңшу-колондор да чогулушуп, бакшынын дастан аткарганын угушкан. Мындай кечелер бир канча күнгө чейин уланышы мүмкүн

болгон. Мындан тышкары бакшыларды үй-бүлөлүк майрам, той жана башка салтанаттарды өткөрүү үчүн да чакырышкан.

Дастандарды ырдоо тартип-эрежелери боюнча, биринчи термелер ырдалат.

Терме — кандайдыр бир дастан аткаруудан мурда бакшы тарабынан ырдала турган ыр болуп, мында бакшы өзү биле турган дастандарды кыскача сүрөттөйт жана угуучуларга «Кайсы дастанды айтайын», деп кайрылат. Угуучулардын тандоосу, каалосу менен бакшы өзү биле турган бир дастанды ырдоону баштайт.

Шаберди Бакшы Балтаев

“Гөруулу” же “Алпамыш” дастанынан үзүндү уккула.

QAY DOSTONDAN AYTAYIN

Бақиы термеси

Шашпастан

Ah,

Ter-ma-ni qo'-yay-lik, ay-tay-lik dos-ton, ter-ma-ni

qo'-yay-lik, ay-tay-lik dos-ton, Qu-loq sol-sang

yi-g'il-gan qa-dir-don, Cham-bil bel-di kat-ta da-g'i a-

da-ti, O-lam-ga mash-hur-dir Go'ro'g'li sul-ton,

o-lam-ga mash-hur-dir Go'r-o'g'-li sul-ton.

Go'r o'g'-li-dan ay-tay-lik-mi bir su-xan?

көрүнүшү. Бул абал ушул өлкөдө жашап, иштеп жүргөн көптөгөн акындар, анын ичинде, Мужрим Абид, Абдулла Мулхам Бухарий, Фитрати Зардози Самаркандий, Музниб Шавкати Каттакоргонийлердин чыгармачылыгында, ошондой эле, кош тилде аткарылып келе жаткан өзбек жана тажик элдеринин жогорку классикалык музыка үлгүсү болгон Шашмакам (Бухара макамдары) тобунда чагылдырылган.

Кош тилдүүлүк салты элдик музыкада өзгөчө формаларда чагылдырылат. Анткени, кээ бир элдик ырларды бир убактын өзүндө өзбек тилинде да, тажик тилинде да ырдоого болот. Адатта, ырдын саптары өзбек тилинде, ал эми кайырмадары болсо тажик тилинде, кээде тескерисинче да болот. Мындан тышкары, айрым элдик ырларды өзбек же тажик тилдеринде ырдоо мүмкүнчүлүгү бар. Ошондой эле, бир тилде гана — же өзбек, же тажик тилинде ырдоо үчүн чыгарылган элдик ырлар да кездешет.

Элдин күндөлүк жашоо түрүндө, майрам, той-тамашаларында музыка маанилүү орунга ээ. Мисалы, жаз мезгили менен байланыштуу “Гули сурх” элдик мааракесинде ырлар ырдалган, “Кайроқ үйин”, “Занг үйин” сыяктуу бухарача бийлер аткарылган.

“BALJUVON” элдик күү

▲ Добуш көнүгүүлөрү

TINCHLIK BO'LSIN

Сөзү Халима Ахмедованыкы
Музыкасы Хурида Хасанованыкы

Марш темпинде

Bu-lut ko'k-ni qop-la-ma-sin, Qu-yosh kul-sin, Qu-yosh-kul-sin,

Biz is-tay-miz bu dun-yo-da, Tinch-lik bo'l-sin, tinch-lik bo'l-sin.

Qal-dir-g'och-lar qa-no-ti-da, Dun-yo-ga baxt o-lib kel-sin,

Tur-na-lar-ning ba-yo-ti-da, Tinch-lik bo'l-sin, tinch-lik bo'l-sin.

Tinch-lik bo'l-sin, tinch-lik bo'l-sin,
Bo - la - lar - ning bax - ti u-chun,

Tinch-lik bo'l-sin bu dun - yo - da

Tinch - lik bo'l - sin Bu dun -

yo - da, O-lam to'l - sin, o - bod bo'l-sin,

Ke - la - jak u - mid -lar haq - qi.

1. Quyosh ko'kni qoplamasin,
Quyosh kulsin, quyosh kulsin.
Biz istaymiz bu dunyoda,
Tinchlik bo'lsin, tinchlik bo'lsin.

2. Onajonim allasidan,
Yer-u osmon orom olsin,
Bog'imizga xo'p yarashgan,
Hayot guli hech so'lmasin.

Qaldirg'ochlar qanotida,
Dunyoga baxt olib kelsin.
Turnalarning bayotida,
Tinchlik bo'lsin, tinchlik bo'lsin.

Onajonim allasidan,
Yer-u osmon orom olsin,
Bog'imizga xo'p yarashgan,
Hayot guli hech so'lmasin.

К а й ы р м а :

Tinchlik bo'lsin, tinchlik bo'lsin,
Tinchlik bo'lsin, bu dunyoda.
Bolalarning baxti uchun.
Tinchlik bo'lsin bu dunyoda,
Olam to'lsin obod bo'lsin,
Kelajak umidlar haqqi,
Tinchlik bo'lsin bu dunyoda.

 «Тинчлик бўлсин» (Сөзү Х. Ахмедованыкы, Музыкасы Х. Хасанованыкы) ыры аркылуу элестөөнү байытуу.

Х. Хасанованын тынчтык темасына арналган ушул «Тинчлик бўлсин» ырында асманыбыз дайыма ачык, табиятыбыз кооз, жашообуздун жакшы болушуна обон салынат. Бул теманы туюнтууда композитор 4/4 өлчөмү, минор жана мажор тональносту жана ушул негизде түрдөлүп өнүгүүчү күү туюнтуу каражаттарынан өнөмдүү пайдаланган. Сап-кайырма түрүнө ээ болгон бул ырдын сабы «ре-минор» тональностунда көрсөтүлгөн. Кайыrmасы болсо «фа мажор» тональностунда келип, 2 жана 3 үндө ырдалат. Ушул негизде өнөрпоз ырда алдыга сүрүлгөн тынчтык идеясын ачык обон боёкторунда өзүнчө айтат. Ырдын кайырма менен аякталышы да тынчтыктын идеясын дагы бир жолу белгилейт.

- ?! 1. Бухара — Самарканд музыка усулуна кыскача түшүнүк бергиле.
• 2. “Тинчлик бўлсин” ырында кандай идея чагылдырылган?
3. “Тинчлик бўлсин” ырын 4/4 — өлчөмүнө оң колдо дирижёр-
лук кылып, сольфеджио ырдагыла.

3-тема. СОЗАНДАЧЫЛЫК ӨНӨРҮ

Бухара — Самарканд музыка усулунда созандачылык өнөрү да түзүлүп, ал аялдардын чыгармачылыгы менен байланыштуу. Созанда — бул жеке аткаруучу болуп, ал колуна кайрак же болбосо занг (коңгуроо) кармап бийге түшөт, ыр саптарын ырдайт. Эки-үч аялдан турган дойрачылар тобу кайырмасына кошулуп турат. Демек, созанда тобунда (ансамблинде) жалпы үч-төрт аял — жеке созанда, дойрачы, кайырмачы катышат.

Салт боюнча, созанда тобу өз өнөрлөрүн тек аял-кыздардын арасында өткөрүлө турган жыйын, той жана түрдүү майрамдарда көрсөтүшөт. Алардын репертуары өзбек жана көбүнчө тажик тилинде болгон көп бөлүмдүү оюн-ыр топторунан турат. Ошондой

эле, ырларды өзбек тилинде да, тажик тилинде да ырдоо салты бар. Адатта, созанда өз ырын салмактуу, бирок салтанаттуу рухка сугарылган «Тўй муборак» ыры менен баштайт. Кийин акырын тездеп бара турган бий — оюн ырлары биринен кийин экинчиси, тынымсыз аткарыла баштайт.

Дойрачылар да кайырмааларында кошулуп турушат, кээде эки түрдүү түзүлүшкө ээ ритмдерди өз ара шайкеш аткарышат.

ШЫРЫЛДАН

Желдирме

Элдик ыр

Шып шы-рыл-даң шыр э- кен эй, Жыл-кы-чы-нын
 ы- ры э-кен эй. Ка- ры-лар- дын нар- кы э-кен эй,
 Жи- гит-тер-дин ай- ты э-кен эй. А- йыл уу- лап
 түн- дөр- дө эй, ай- та жүр- чү

Шып шырылдан шыр экен эй,
 Жылкычынын ыры экен эй.
 Карылардын наркы экен эй,
 Жигиттердин айты экен эй.
 Айыл уулап түндөрдө эй,
 Айта жүрчү салт экен эй.

Конок тоого бүткөндө,
 Кошо чыккан шырылдан.
 Таруу ташка бүткөндө,
 Талаша чыккан шырылдан.
 Жылкычы менен коюндаш,
 Жанаша чыккан шырылдан.

▲ Добуш көнүгүүлөрүн ырдагыла

а) Шашпастан

EY NOZANIN

Мукумий казалы

Элдик ыр

M.M. ♩ = 88-92

Ey no- za- nin, ish- qing bi- lan

de- vo- na-man (o),

Oq- shom- la- ri (yo) uy- qum kel- may (o)

to'l-g'o- na- man (o).

Oq-shom- la- ri (yo) uy-qum kel- may (o)

to'l- g'o- na- man (o).

Pa-ri - lar - dek o-chib yu-zing,

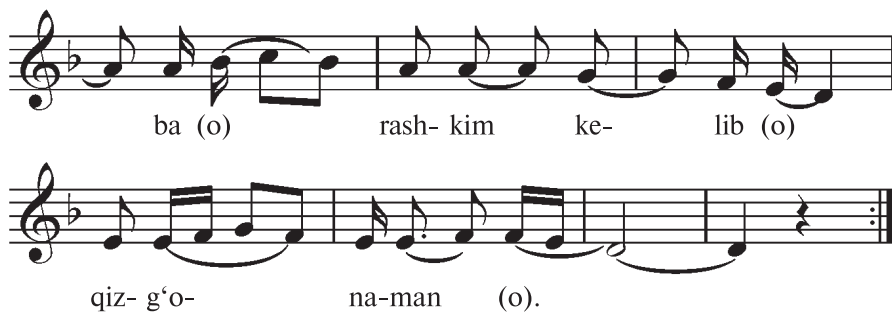
ni-hon bo'l-ding (o), pa-ri- lar-

dek o -chib yu-zing ni- hon

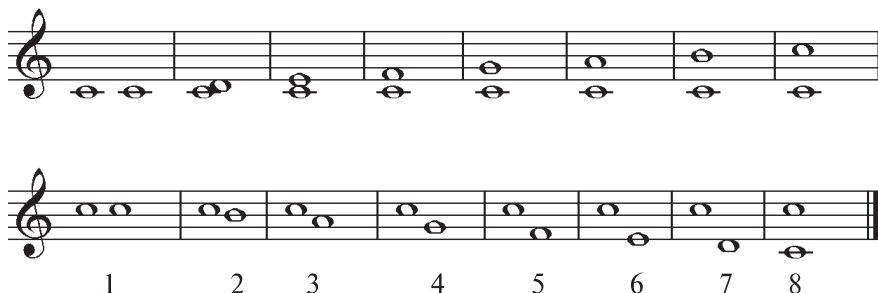
bo'l- ding. Xud- ba- xud-

Ey, nozanin, ishqing bilan devonaman,
Oqshomlari uyqum kelmay to'lg'onaman.

Parilardek ochib yuzing, nihon bo'lding,
Xudba-xudba rashkim kelib qizg'onaman.

Кичи нота мисалында интервал түрлөрүн аныктагыла.
Урматтуу окуучулар! Төмөндө келтирилген нота мисалындагы
добуштардын интервал катыштарын аныктагыла. Жөнөкөй
интервалдар төмөнкүдөй наам жана сандар менен белгиленишин
эстетип өтөбүз. Прима — 1, секунда — 2, терция — 3, кварта — 4,
квинта — 5, секста — 6, септима — 7, октава — 8.

- ?! 1. Бухара созандачылык ансамблинде кимдер катышат?
 ?! 2. Бухара — Самарканд музыка усулуна мүнөздүү сөздөрдү (термин) тапкыла.
 3. Төмөндөгү нота мисалынын өлчөмүн аныктагыла.

4. “Еу nozanin” ырынын дойра усулун аныктагыла.

4-тема. ФЕРГАНА — ТАШКЕНТ МУЗЫКА УСУЛУ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Фергана — Ташкент музыка усулу — Фергана өрөөнү, Ташкент шаары жана облусунун аймактарында түзүлгөн музыкалык салттардын топтому эсептелет. Мында элдик музыкага таандык күү, терме, лапар, ялла, кўшик, ашула ошондой эле, дастанчылык, ырчылык, макамчылык сыяктуу профессионалдык музыкалык салттар өз көрүнүшүн тапкан.

Фергана — Ташкент музыка усулунда балдар фольклору, кыз-келиндердин ырчылык өнөрү, яллагылык, ырчылык жана аспап күүлөрү татыктуу орунду ээлейт. Анын ичинде мындай усулдагы балдар фольклору болгон «Бойчечак», «Ёмғир ёғалоқ». «Лайлак келди», «Офтоб чикди», «Чучвара кайнади», «Читтигул» сыяктуу ырлар бүт аймакта белгилүү.

Кыз-келиндердин арасында лапар-яллалар, тойлордо ырдалчу ырлар болгон «Ёр-ёр», «Келин салом» жана башка ыр үлгүлөрү сүйүп ырдалат.

Фергана — Ташкент музыка усулунда «катта ашула» деп аталган ыр жолу да болуп, ал адатта түрдүү жыйындар менен салтанаттуу майрамдарда, чайкана жыйылыштарында ырчылар тарабынан аткарылып келген.

Фергана — Ташкент аспаптык музыкасында бий күүлөрү да белгилүү. Булардан, «Дилхирож», «Андижон полькаси», «Фаргонача рез», «Танавор», «Катта ўйин» сыяктуу бий күүлөрүн айтууга болот.

З.Исломчиков. Шахимардан.

ЭЛДИК АШУЛАЛАРЫ (ЫРЛАРЫ)

Фергана — Ташкент музыка усулунда элдик ашулалар (ырлар) да негизги мааниге ээ. Бул ырлар терме, лапар, кўшик сыяктуу ырларга салыштырмалуу үн тегерегинин кендиги жана обондуулугу менен айырмаланып турат. Элдик ашулалары бармак өлчөмүндө болгон элдик ырлар же аруз өлчөмүндөгү классикалык ыр негизинде айтылат.

«Танавор», «Эй нозанин», «Ойдай тўлибдур», «Фарзона», «Ул париваш» сыяктуу элдик ашулалар тек хафиз-ырчылар тарабынан эмес, окумуштуулар, өнөр ээлери жана башка кесип ээлери тарабынан да аткарылып келет. Ошондой эле, бул түрдөгү ашулалар аялдар тарабынан да «ичкериде» ырдалат. Ошондой эле, «Чаман ичра», «Танавор», «Қора сочим» сыяктуу ашула жолдору дутардын коштоосу менен аялдар тарабынан аткарылат.

Ашулалар салт боюнча түрдүү жыйындарда, тойлордо жана башка элдик майрамдарда аткарылган. Чайканаларда ырчылардын чыгармачылык мелдештери да өткөрүлүп турган.

Белгилүү ашула аткаруучулардын катарында Маматбаба Саттаров, Балтабай Ражабов, Эркекары Каримов, Артыкхожа Имамхожаев, Расулкары Мамадалиев, Журахан Султанов, Мамыржан Узаков, Мукаррама Азизова, Зейнеп Палванова, Муратжан Ахмедов, Таваккал Кадыров, Фаттаххан Мамадалиев, Арифжан Нотамов сыяктуу белгилүү өнөр ээлеринин атын урмат менен тилге алабыз.

TANAVOR I

Элдик ыр

Qo- ra so- chim

o'-

sib

(o)

Qo- ra so- chim

o'- sib

qo- shim - ga

tush- di,

Ne sav- do -lar

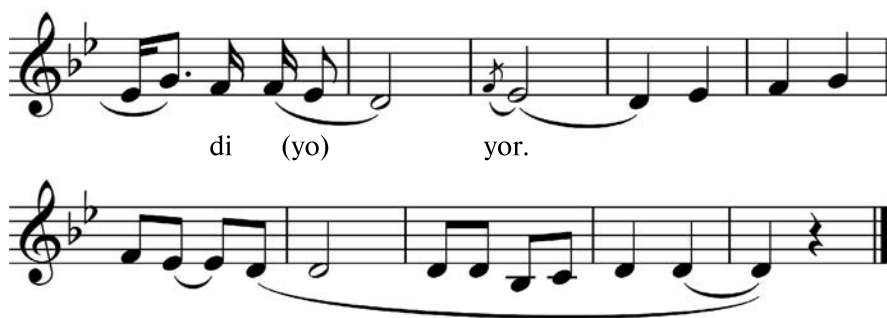

me- ning

bo-

shim - ga

tush

TOSHKENT SHAHRIM

Сөзү Пулат Муминдики

Музыкасы Надим Нархожаевдики

Орточо

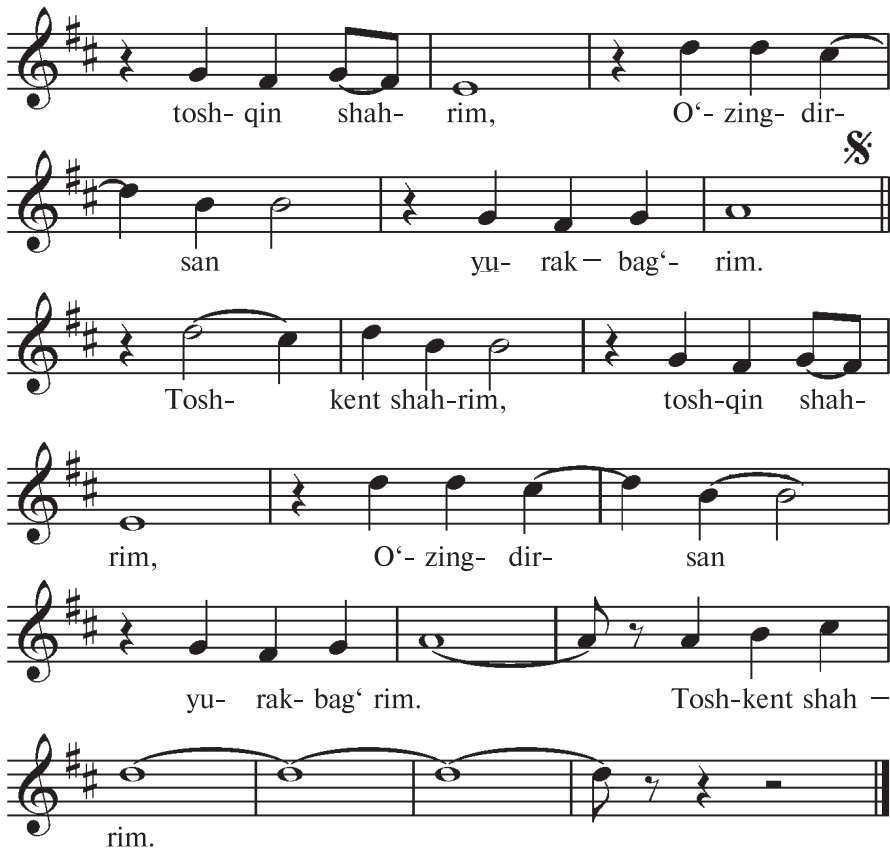
O- lin- sa- ham no-ming tosh-dan,

Meh- ring se- ning nur - qu-yosh- dan.

Sa-lo- bat- li qad- du bas- ting,

Qar-dosh- lik- dan kul- gan bax- ting,

Tosh - kent shah- rim,

Olinsa ham noming toshdan,
 Mehning sening nur —
 quyoshdan.
 Salobatli qaddu basting,
 Qardoshlikdan kulgan baxting.

Toshkent shahrim,
 toshqin shahrim,
 O'zingdiansan yurak-bag'rim.

Chaman nusxa yasangansan,
 Saodatdan yashargansan.
 Yulduz kabi charaqlaysan,
 Baxtim bo'lib yaraqlaysan.

Toshkent shahrim,
 toshqin shahrim,
 O'zingdiansan yurak-bag'rim.

Dong yoygansan tarixlarda,
 Nomdorimsan ta'riflarda.
 Paxtakorga shon shahrimsan,
 Mehmondo'stim, non shahrimsan.

Toshkent shahrim, toshqin shahrim,
 O'zingdiansan yurak-bag'rim.

?!

1. “Танавор” ыры кандай аспаптардын коштоосунда аткарылат?
2. Фергана — Ташкент музыка усулунда белгилүү ырчылардын аттарын айтып бергиле.
3. “Ташкент шахрим” ырынын сөзүн жаттап алгыла.

5-тема. КАТТА АШУЛА (ЧОҢ ЫР) ЖАНА ЯЛЛАЧЫЛЫК ӨНӨРҮ

Журахан Султанов

Катта ашула Фергана — Ташкент музыка усулунун өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири. Анткени, кесиптик музыкага байланыштуу бул ыр жанры башка жергиликтүү усулдарда учурабайт.

Катта ашула (чоң ыр) — ири көлөмдүү жана күү-обондору кеңири дем алууга болжолдонгон ыр болуп, ал жеке хафиз — ырчы же 2–4 хафиздер тарабынан ырдалат. Мында коштоочу аспаптар колдонулбайт. Чоң ырлардын поэзиялык негиздерин аруз өлчөмүндө болгон диний философиялык, сүйүү, үгүт-насыят сыяктуу темалардагы ырлардын (Лутфий, Саккокий, Наваий, Мукимий,

Фуркат, Мискин, Хабибий ж.б.) үлгүлөрү түзөт. Бул түрдөгү ырлар өнүккөн күүлөргө ээ болуп, адатта эркин ритм-ыргак өлчөм негизинде ырдалат. Бул жанрдын «патнисаки ашула», «ликоби ашула» сыяктуу башкача аталыштары да белгилүү, мында ырчылар аткаруу кезинде колдорунда паднос же тарелка кармап турушат.

Балтабай хафиз, Хамракулкары, Маматбаба Саттаров, Акбаркары Хайдаров, Эркекары Каримов, Журахан Султанов, Мамыржан Узаков сыяктуу хафиздер чоң ырлардын чебер аткаруучулары болчу. Бул өнөр ээлери ырдаган «Кўп эрди», «Бир келсун», «Эй, дилбари жононим», «Адашганман», «Дўстлар», «Ёввойи Чоргох» сыяктуу катта ашулалар угуучулардын көбүнө жакшы тааныш.

Кийинки жылдарда кээ бир катта ашулаларды аспаптардын коштоосу менен аткаруу да колдонула баштады. Буга «Меҳнат

аҳли», «Эй, дилбари жононим», «Ўзбекистон» сыяктуу катта ашулаларды мисал катары келтирүүгө болот. Ошондой эле, катта ашулаларды өз алдынча аспапта, мисалы, найда аткаруу салты да пайда болду. Бул орунда Исмаил найчы, Абдукадыр найчы жана Саиджан Калоновтор сыяктуу устат өнөрпоздордун кызматтары чоң.

Фергана — Ташкент музыка усулунда аялдардын чыгармачылыгы өнүмдүү болуп, алардын арасында, ошондой эле, бетме-бет болуп лапар айтуу, түрдүү ырларды ырдоо, той аземинин ырлары болгон жар-жар, келин салам жана ырларды ырдоо кеңири таркалган. Булардын ичинде, өзгөчө, яллалар сүйүп аткарылат.

Ялла — бул сап кайырма түрүндөгү ыр болуп, ал бий бийлеп ырдалат. Мында жеке яллачы дойранын коштоосу менен бийге түшүп саптарын ырдаса, кайырмадарын чогулган көпчүлүк кошулуп ырдашат. Мындан тышкары, Бухара — Самарканд музыканттары менен Харе́зм халфаларынын искусствосуна жакын болгон кесиптик яллачылар да болуп, алар жеке абалда же ансамбль түрүндө аткарылат.

Жеке абалдагы яллачы, адатта, өз ырларын дутар же болбосо дойра аспабынын коштоосу менен ырдайт. Яллачылардын ансамбли болсо 2—3 аялдан туруп, тек дойранын коштоосу менен ырдашат. Аялдар тарабынан даярдалган яллачылардын репертуары негизинен ыр, лапар, ялла жана той ырларынан түзүлөт.

YALLAMA YORIM

Ўзбек элдик яллasi

Орточо

Qal-dir-g'och qo- ra e- kan, qa- no- ti o-
 la e- kan, yosh-lik-daber- gan ko'n-gil ay- ril- mas ba-
 Кайырма:
 lo e- kan. Yal-la-ma-yo-rim, yal-lo-la, yal-lo- la-
 shay-lik, be-dod-la- shay-lik, uch-ta, to'rt-ta
 bir bo'- lib, ro- hat- la- shay- lik

Патнисаки ашулалар тууралуу таасирлерди байытуу.

Катта ашула (чоң ыр) жанры Фергана — Ташкент макам жолдоруна, айрыкча ашула жолдорунун кульминацияларына сезилерлик таасир көрсөткөн. Кала берсе, мындай таасирленүү жараянында эки жанр (катта ашула+макам) өзгөчөлүктөрүн өзүндө топтогон жапайы макам жанры да жүзөгө келген болчу. Мында Фергана — Ташкент макам ашула үлгүлөрүн коштоочу аспапсыз, катта ашулага окшош эркин усулда ырдалышы көздө тутулат. Бирок, «жапайы макам» сөзү «усулсуз макам» маанисинде да иштетилет. Ошого карата мисалы, «Ушшок» ашула жолунун усулсуз (катта ашула стилинде) аткарылышы «Ёввойи Ушшок», ошондой эле «Чоргох» жолу — «Ёввойи Чоргох» сыяктуу аталат. Кээде «Ёввойи» сөзүнүн ордуна «Пат-нисаки макам» түшүнчөсү да иштетилет, б.а. «Патнисаки

Чоргох», «Патнисаки Баёт» сыяктуу. Мында «патнис» сөзүнүн колдонулушу да катта ашула усулундагы аткарууга белги болот. «Ёввойи макамдарда» Лутфий, Саккокий, Наваий, Мукимий, Фуркат, Мискин, Хабибий жана башка классик акындардын аруз ыргактуу поэзия үлгүлөрү колдонулат.

?! 1. Катта ашуланын наамдарын аныктагыла:

Ёввойи Чоргох, Эй дилбари жаноним, Бир келсун, Гули сурх, Зирафканд, Гулузорим, Савти Чоргох.

2. Яллачылык өнөрүндө кандай ырлар ырдалат?

3. Катта ашула кайсы музыкалык усулга мүнөздүү?

4. «Тошкент шахрим» ырынын обон – тоникаларында бар болгон жарым тон жана бүтүн тон аралык добуштар кандай аныкталат?

5. Ырдын кайыrmасы жана үч сап ырын жаттап алгыла.

6. Төмөндөгү нота созулуштарынын өлчөм санын аныктап, аларды кол чабуу менен (эсепке шайкеш) туюнткула.

7. Төмөнкү чакмактарда жайгашкан ариптерди өз ара бириктирүү аркылуу терминдерди тапкыла.

С	А	М	А	Р	Қ	А	Н	Д
С	С	О	З	Д	Ў	М	Б	И
И	Д	Н	А	Й	А	Н	А	Р
Б	А	Қ	О	Р	Қ	А	Й	Й
И	Д	О	С	Т	О	Н	К	У
З	Қ	А	Р	С	А	К	С	А
И	Ў	Й	И	Н	Р	А	Қ	Р
Қ	Қ	Ў	Ш	И	Қ	Д	О	И

6-тема. ХАРЕЗМ МУЗЫКА УСУЛУ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Харезм музыка усулу — бул ушул өрөөндөгү элдик ырлар менен лапарлары, түрдүү майрамдар, оюн-бий күүлөрү жана дастанчылык, ашулачылык, макам өнөрү сыяктуу кесиптик музыка салттарынан түзүлгөн. Өзбек музыкасынын курамдык бөлүгү болгон Харезм музыкасы, азыркы кезде өзгөчө көрүнүшкө ээ болуп, анын белгилүү даражада түркмөн жана азербайжан музыкасына жакын жактары да бар.

Харезм музыка усулунун өзүнө мүнөздүүлүгү ал салттык аспаптарда да өз көрүнүшүн табат. Мисалы, буламон үйлөмө аспап бул усулда кеңири колдонулат. Ал башка жергиликтүү усулдар үчүн мүнөздүү эмес. Буламон — тыт дарагынан жасалган кичинекей сурнай көрүнүшүндөгү аспап болуп, анда жеке абалда жана ансамблдердин курамында аткаруу мүмкүн.

Харезмде Кавказдын белгилүү тор аспабы да кеңири таркалган. XIX кылымдын акырынан баштап, «гармон» аспабы да колдоно башталган. Аны «инструмент» деп аташат. Булардан тышкары Харезм музыка практикасында дээрлик бардык өзбек элдик аспаптары (дutar, танбур, гижжак, най, кошнай жана башкалар) колдонулганы менен домбра аспабы аз учурайт.

Харезм музыка усулунда бий жана оюн аракеттери менен байланыштуу аспап күүлөрү салмактуу орунга ээ. Бий-оюн күүлөрүн бир канча түрлөргө бөлүүгө болот:

1. Элдин арасында таркалган бийлер. Алардын негиздерин «Лазги», «Ганжи Қорабоғ», «Уфари» сыяктуу күүлөр түзөт.

2. Дарбазчылардын оюн күүлөрү. Аларды «Елпазalandи», «Уфори Елпазalandи» сыяктуу күүлөр түзөт.

3. Куудул жана маскарапоздордун оюн-күүлөрү. Бул күүлөрдү «Чоғоллок», «Аз-аз», «Аз-азнинг тези», «Хоразмча», «Юз бир», «От эрони», «Сурнай йўли» сыяктуу үлгүлөр түзөт.

Харезм бий жана оюн күүлөрү жалпы элдик майрам, сейилдерде аткарылат. Илгери Хива хандыгында өткөрүлгөн элдик сейил күндөрү «Хатарли ўйин» аттуу түркүм мааниде да көрсөтүлгөн. «Хатарли ўйин» канаттуулар менен үй жаныбарларынын кыймылдары (мисалы, «Ат оюну», «Кыргоол оюну», «Кептер» ж.б.) ошондой эле «Алма терүү», «Кемпир» сыяктуу турмуштук сахналар музыканын коштоосунда комедиялык аракеттер түрүндө чагылдырылган.

XORAZM LAZGISI

Элдик күү

Куунак

SHODIYONA

Сөзү Нурмухаммад Ибраилованыкы
Музыкасы Хуршида Хасанованыкы

di - yo - na, Se- vin-chi -miz, dos - ton - dir,
 Tin - chi - miz hur, za - mon - dir,
 shod-li - gi - miz dos - ton- dir, Tin -chi -miz hur
 8
 za -mod - dir
 Hey! O' - g'il qiz - lar
 o'y - nang sho'x, kuy -lang sho'x
 Dil- da g'am -ga o' - rin yo'q, Hus - ni a' - lo
 gul di - yor, Bax-ting kuy -lab qo'l - da tor,
 4
 Bax- ting kuy -lab qo'l -da tor.
 Dil - da shod - lik, til - da qo' - shiq

kuy -lay-miz yo - na, yo - na, Bay- ra- mo-na
 ku - yi - miz, Yur - tim - da sho-
 di - yo - na, Se- vin-chi-miz, dos - ton - dir,
 Tin - chi - miz hur, za - mon - dir,
 shod-li - gi - miz dos - ton - dir, Tin -chi -miz hur
 za - mon - dir. Hey!
 Zar - qu - yosh - ga teng biz - ning
 bo' -yi - miz. Yurt-da bu -kun
 to - yi - miz, Do - im se - vinch
 kuch - ga to'l. Ti - la - gi- miz o - mon bo'l,

7

O - na va-tan o - mon bo'!

Dil - da shod-lik, til - da qo'-shiq,

kuy-lay-miz yo - na, yo - na, Bay -ra-mo-na

ku - yi - miz, Yur - tim - da sho-

di - yo - na, Se- vin-chi -miz, dos - ton - dir,

Tin- chi- miz hur, za- mon- dir, shod-li - gi - miz

dos - ton - dir, Tin-chi - miz hur za - mon - dir

2

К а й ы р м а:

Dilda shodlik, tilda qo'shiq,
 Kuylaymiz yona-yona,
 Bayramona kuyimiz,
 Yurtimda shodiyona.
 Sevinchimiz dostondir,
 Tinchligimiz — hur zamondir.
 Shodligimiz dostondir,
 Tinchligimiz — hur zamondir.

1. Hey! O'g'il-qizlar o'ynang sho'x kuylang sho'x, Dilda g'amga o'rin yo'q, Husni a'lo gul diyor, Baxting kuylab qo'lda tor!	2. Hey! Zar quyoshga teng bizning bo'yimiz, Yurtda bu kun to'yimiz, Doim sevinch kuchga to'l, Tilagimiz omon bo'l Ona vatan omon bo'l!
--	--

- ?! 1. Кандай бий күүлөрүн билесинер? Аттарын айткыла.
 2. “Шодиёна” ырынын күү-обондорунда колдонулган интервалдарды аныктагыла.
 3. “Соль” нотасынан жогоруга карай мажор добуш катарын түзгүлө.

7-тема. ХАРЕЗМ ДАСТАНЧЫЛЫК САЛТТАРЫ

Харезм дастанчылык мектеби өз салттарына ээ болуп, ал башка жергиликтүү дастанчылык мектептеринен (мисалы, Сурхандарыя — Кашкадарыя дастанчылык салттарынан) айырмаланат. Бул айырмачылыктар, негизинен, төмөнкүлөрдөн турат:

Бала бакшы Абдуллаев

а) Харезм дастандары (ички) «буулган үндө» эмес, «ачык үн» усулунда ырдалат.

б) Көптөгөн жергиликтүү дастанчылык мектептеринде домбра аспабы кошумча иретинде колдонулса, Харезм дастанчылыгында дутардан пайдаланылат. Ошондой эле, дастан ырдоодо аткаруучулар ансамбли катышат. Мында устат-бакшы дутар, тор же рубабда, калгандары гижжак, буламон жана кээде дойра аспаптарында коштоп турушат.

в) Харезм дастандарынын репертуарын, негизинен, «Ошик Ғариб жана Шахсанам», «Гөрүүлү», «Кунтуғмиш», «Бозирғон», «Ошик Ойдин» сыяктуу дастандар түзөт. Бирок Харезм дастанчылыгында баатырдык дастанына тийиштүү «Алпамыш» дастанынын үлгүсү кездешет.

Харезм дастанчылыгынын улуу өкүлдөрүнүн катарында Ахмад бакшы, Балабакшы, Рузимбек Муратов, Каландар бакшылардын атын атап өтүү керек.

Харезм музыка усулунда дастандарды гармондо (инструментте) аткаруу салты да болуп, мында дастандар бир бүтүн формада эмес, андан алынган үзүндүлөр жана термелер айтылат.

Харезмде бул түрдөгү аткаруучуларды, башкача айтканда Курбан музыкант, Кадыр музыкант деп аташат. Ошондой эле, өнөрпоз аялдар — халфалар тарабынан да дастандардын айрым ырлары ушул түрдө ырдалат.

● «Гөруулу» дастанынан «Овозинг сени» ырын уккула.

OVOZING SENI

Шашпастан

Xalq o'- zi yet- qiz- gan

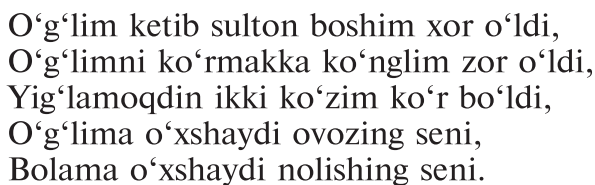
a- ziz meh-mo — nim, bo- la- mao'x-

shay- di o — vo- zing se- ni. Tez xa-ba-rin

ber- gil chiq-mas- dan jo- nim,

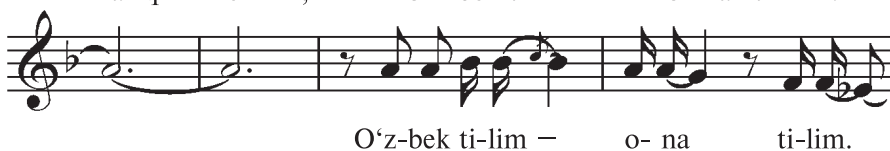
o'g'- li- mao'x- shay-di o- vo- zing se- ni,

bo- la- ma o'x- shay- di no- li-shing se-

Музыкасы Фарход Алимовдуку

Орточо темпте

Ya- go- na- san Va- tan mi- sol,

Sen-dan top-dim bax-tu iq- bol,

Mak-ta-bing-da ol- dim ta'-lim, mak-ta-bing-da

ol-dim ta'-lim o - na ti- lim o - na ti - lim

o - na ti-lim o - na ti - lim

Na- vo- iy- dan me- ro- sim- san,

ja- rang-la-gan o-vo - zim- san,

Yu-ra- gim-da zav-qim lim-lim,

O- na ti-lim - o'z-bek ti-lim

Yas -sa-viy-ning xi-to - bi-san, Qo-di - riy- lar

ki- to- bi-san, ey o'-zim-ning mus-ta- qi-lim,

o- na ti-lim - o- na ti- lim.

O- na ti- lim - o- na ti- lim.

Sen-dan a- yon o'z- bek- li- gim yax-shi-lar-ga

ko'z-dek - li- gim, ber-ding o-dob, ber-ding bi-lim

O'z-bek ti-lim o-na ti- lim

O'z-bek ti- lim o - na ti - lim.

Tilim chiqqan so‘zing bilan,
Dilim ravshan o‘zing bilan.
Faxr etadur xalqim-elim,
O‘zbek tilim — ona tilim.

Yagonasan Vatan misol,
Sendan topdim baxt-u iqbol.
Maktabingda oldim ta’lim,
Ona tilim — ona tilim.

Juda qadim — sharqonasan,
Asli zoti turkonasan.
Sen tufayli to‘ldi aqlim,
Ona tilim — ona tilim.

Navoiydan merosimsan,
Jaranglagan ovozimsan.
Yuragimda zavqim lim-lim,
O‘zbek tilim — ona tilim.

Yassaviyning xitobisan,
Qodiriylar kitobisan.
Ey o‘zimning mustaqilim,
Ona tilim — ona tilim.

Sendan ayon o‘zbekligim,
Yaxshilarga ko‘zdekligim.
Berding odob, berding bilim,
O‘zbek tilim — ona tilim.

КЫРГЫЗ ДАСТАНЧЫЛЫК ӨНӨРҮ

Урматтуу окуучулар! Силер Сурхандарыя—Кашкадарыя, Бухара—Самарканд, Фергана—Ташкент жана Харе́зм музыка усулунда өзбек бакшычылык өнөрү менен тааныштыңар. Ошондой эле дастанчылык өнөрү башка элдерде да бар. Өзгөчө, кыргыз элинде да бул өнөр бар болуп, анын аткаруучулары “бакшы”, “дастанчы” жана “манасчы” деп аталышат. Бул орунда атактуу манасчылар Саякбай Каралаев менен Сагымбай Орозбаковдордун наамдарын өзүнчө урмат менен тилге алабыз.

Саякбай Каралаев

Сагымбай Орозбаков

8-тема. ХАРЕЗМ АШУЛАЧЫЛЫК (ЫРЧЫЛЫК) ӨНӨРҮ

Харе́змде ашулачылык өнөрү өнүккөн болуп, ашулачыларды элдин арасында көбүрөөк «гоянда» деп аташат. Ашула жан-рынын маанилүү жактары, ал негизинен классикалык поэзия

Мадрахим Шерозий

үлгүлөрүнө негизделет. Күү-обондору болсо ыр жана лапарларга караганда кең өнүккөн болуп, үндүн көлөмү (диапазону) бир октава жана андан ашык болот.

Харезмде «Сувора» аты менен белгилүү жана атактуу ашула түркүмдөрү бар. «Суво-ра» сөзү фарс-тажикче болуп, «аттуу» деген маанини билдирет. Устаттар «Сувора» ашу-ла жолдорун «аттын туягынан пайда боло турган ар түрдүү ритмикалык түзүлүштөгү усулдар жана аларга негизделген күүлөрдү»

туюнтат деп айтышат.

Харезм Суворалары Наваий, Машраб, Надира, Огахий, Мунис, Аваз Отар, Бедил сыяктуу акындардын ырларынын негизинде айтылат.

Харезмде «Сувора» аткаруучуларынын дидалишма же дийда-лашма деп айтыла турган өзүнө мүнөздүү мелдештери өткөзүп турулат. Мындай мелдеште катышып жаткан бир канча ашу-лачынын ар бири алгачкы (биринчи) ырчы (ашулачы) сунуш эткен ашула күүсүнүн негизине жаңы ырларды байланышты-рып, кезектешип ырдашат. Бул чыгармачылык милдетти жо-горку чеберчилик менен аткарган ырчы (ашулачы) дидалишма мелдешинде жеңүүчү болот.

«Суворалардын» белгилүү аткаруучуларынын катарында Хажихан Балтаев, Мадрахим Якубов (Шерозий), Камилжан Атаниязов сыяктуу аткаруучулардын аттары өзүнчө урмат ме-нен тилге алынат.

Харезмде «Сувора ыр» жолдорунун эки түркүмү белгилүү болуп, алар төмөнкүдөй аталат:

1. Он эки Суварадан турган Савти Суворалар түркүмү.

Бул түркүмдөгү ар бир Сувора рим цифрасы менен белгиленет. Мисалы, Савти Сувора I, Савти Сувора II, Савти Сувора III, Савти Сувора IV, Савти Сувора V жана башка. Ушул түркүмдөгү бардык Суворалар $6/8$ өлчөм дойра усулдары менен аткарылат.

2. Суворалардын дагы бир түркүмүн ири көлөмдүү Суво-ралар топтому түзөт. Бул Суворалар түркүмүндөгү ар бир Суво-ралардын атайын аты болуп, алар Сувора, Чапандози Сувора, Якпарда Сувора, Хушпарда Сувора, Кажханг Сувора деп аталат. Бул Сувораларда $6/8$, $3/4$, $3/8$ ритм өлчөмдөрү жана аларга ылайыктуу дойра усулдары колдонулат.

“Савти Сувора” I ди уккула.

“Кала банди” күүсүн ноталар негизинде (оор темпте) ырдагыла.

QALABANDI

Орточо ылдам

Өзбек элдик күү

1. Фергана — Ташкент музыка усулу жөнүндө эмнелерди билесинер?
2. (Катта ашула) чоң ыр жөнүндө жалпы түшүнүгүнөр.
3. Харезм музыка усулу жөнүндө түшүнүк бергиле.
4. Харезм элдик бийлеринин аттары кандай?
5. Харезм дастанчылык мектебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн сүрөттөгүлө.
6. Фергана — Ташкент аспаптык музыкасы жөнүндө эмнелерди билесинер?

II ЧЕЙРЕК

МАКАМДАР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

1-тема. МАКАМ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК ШАШМАКАМ

Макам өнөрү өзүнүн көп кылымдык тарыхына ээ. Бул түрдөгү музыкалык өнөр оозеки түрдө өнүгүп, муундан-муунга «устат-шакирт» салты боюнча мурас болуп өтүп келген кесиптик (профессионалдык) музыкалык (ошондой эле, устаттык музыканын) улуу үлгүсү. Кесиптик музыканын алгачкы калыптанышында «сарай маданияты» маанилүү орунга ээ болгон. Себеби, алгачкы доорлордо элдин арасынан чыккан таланттуу музыканттар хан сарайларында (же байлардын үйлөрүндө) музыкант болуп кызмат кылуу үчүн чакырылган. Дал ушундай абал жана жагдайлар пайда болгон доорлордон баштап кесиптик музыка пайда боло баштайт. Демек, илгери макам өнөрү менен негизинен кесиптик музыканттар (обончу, кесиптик музыкант — аспапчы, кесиптик ырчылар) атайын шугулданып жашашкан.

«Макам» термини негизи арабча болуп, көп маанилерди, анын ичинде, «орун», «жай», «даража», «мартаба», «дарек» сыяктуу маанилерди билдирет. Музыкада болсо алгач «аспаптарда үндү пайда кыла турган жай» (И.Ражабов), башкача айтканда парда — маанисине байланыштуу. Мындан башка бир канча маанилери да ушул пардаларга түз байланышта: макам — бул татаал пардалардын бирикмеси жана дойра усулдарынын биригишинен чыгарылган аспап күүсү менен ырлардын топтому.

Азыр Өзбекстанда макамдардын үч түрү бар болуп, алар төмөнкүдөй аталат:

1. Шашмакам.
2. Хarezм макамдары.
3. Фергана — Ташкент макам жолдору.

Шашмакам — бул Алты макам дегени болуп, ал төмөнкү макамдардан түзүлөт:

- I. Бузрук — мааниси «чоң», «улуу».
- II. Рост — мааниси «туура», «чын», «чыныгы».
- III. Наво — мааниси «күү», «мундуу күү».

IV. Дугох — мааниси «эки орун», «эки жай», «эки парда».

V. Сегох — мааниси «үч орун», «үч жай», «үч парда».

VI. Ирок — мааниси ушундай аталыштагы араб мамлекетине карата берилген.

Шашмакам XVIII кылымдын ортолорунда Бухарада сарай кесиптик музыканттар жана музыка таануучу окумуштуулары тарабынан Алты макамдан турган түркүм түрүндө билдирилген эле. Мында алты түрдүү татаал парда-түзүктөр уюму башкы фактор катары алынып, алардын белгилүү чөйрө усулдары менен биригишинин негизинде чыгарылган аспап күүлөрү менен ыр жолдору өз алдынча түркүмдөргө бириктирилген. Демек, Шашмакам, эң биринчи, алты жеткилең пардалар бирикмесин билдирет. Макам аспаптык күү жана ыр (ашула) түркүмдөрү болсо мына ушул татаал пардалардын белгилүү дойра усулдары менен биригишинин натыйжасында пайда болот.

Шашмакамдагы ар бир макам эки чоң бөлүмдөн — аспаптык жана ыр (ашула) жолдоруна туруп, аларды «устат-шакирт» салттык мектебинде окуган тажрыйбалуу музыкант, ырчы-хафиздер гана мыкты аткара алышат.

Макамдарды беш сызыктуу нота тизиминин негизинде жазып алуу иштери XX кылымда бир канча ирет иш жүзүнө ашырылды. Өзгөчө, белгилүү композитор жана этнограф В.А.Успенский (1879—1949) XX кылымдын 20-жылдарында Бухарада макамчы устаттар — хафиз Ата Жалал Насыров жана танбурчу Ата Гиёс Абдуганилердин аткаруусундагы улуу Алты макам тизимин нота жазууларында алгачкы жолу кагазга түшүрөт. Ошондой эле, академик Юнус Ражабий (1897—1976) да Алты макам тизимин эки жолу — 50-жылдар жана 60—70-жылдарда нота жазуулары менен басмадан чыгарды.

● *Шашмакамдан үлгүлөр уккула*

SAMOI DUGOH

«Дугох» макамынан

M.M. ♩ = 72

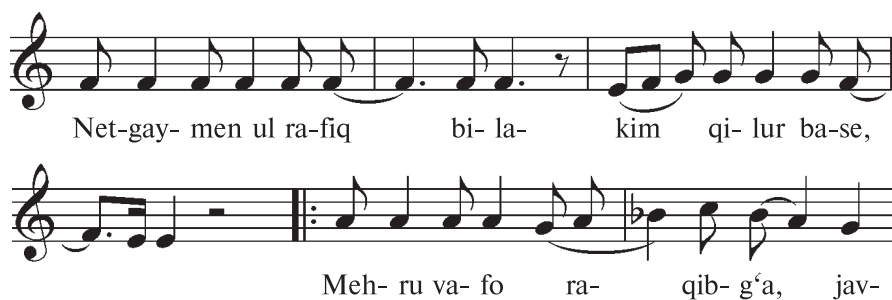
△ «Савти Калон Соқийномаси» макам ырын үч байт негизинде (текстке карап) ырдагыла.

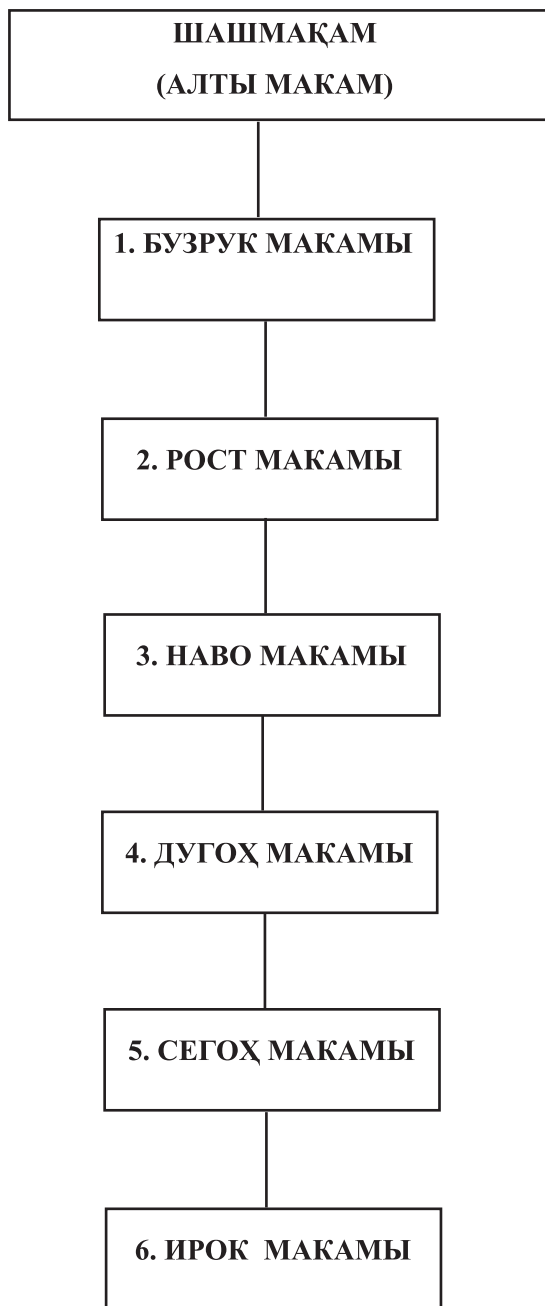
SAVTI KALON SOQIYNOMASI

“Рост” макамынан

Бабур қазалы

M.M. ♩ = 108

АЛТЫ МАКАМ ЖӨНҮНДӨ

Шашмакам түркүмүндөгү ар бир макам эки ири бөлүм — мушкулот (аспаптык) жана наср (ыр) бөлүмдөрүнөн түзүлгөндүгү жөнүндөгү маалыматка ээсиңер. Кошумча катарында төмөндөгүлөрдү билип алышыңар мүмкүн.

Макамдардын ыр (ашула) бөлүмүнөн орун алган Сарахбор, Талкын, Наср жана Уфар аттуу ыр жолдорун аткаруу ар бир ырчыдан ырдоо өнөрүнүн татаал жана чеберчилик үлгүлөрүн көрсөтүүнү талап кылат. Буга жетишүү үчүн болсо музыкалык билимдин «устат-шакирт» салты колдонулуп келген. Ушул салт боюнча, макамчы устат өз өнөрүн үйрөтүү жана мурас калтыруу жолунда өзүнө шакирт тандаган. Шакирт устаттын макам ырчылык өнөрүн, чеберчилигин көп жылдар (7—10, аягы 10—15-жыл) бою баскычтуу ээлеп барган. Бул жараянда нота жазуулары анчалык көп мааниге ээ болбой, шакирттер устаттарынын үлгүлүү аткарууларын негизинен «угуу, түшүнүү» менен эстерине сакташкан жана атайын көнүгүүлөр аркылуу аларды практикада өздөштүрүп алышкан. Ошондой эле, макам ырларында колдонулган аруз өлчөмүндөгү көптөгөн ыр (Лутфий, Саккокий, Атоий, Хафиз, Жамий, Наваий, Фузулий, Бабур, Машраб жана башкалардын чыгармачылыгы) үлгүлөрүн жаттап алуулары керек эле. Мындан тышкары, кошумча аспаптардын катарында дойра усулдарын жана танбур менен дутар аткаруучулугун сөзсүз өздөштүрүшкөн.

- ?! 1. Шашмакам курамындагы Алты макам кандай аталат?
2. «Савти Калон» ырын жаттап алгыла.
3. Өзбекстанда канча негизги макам түрү бар?
4. «Самой Дугох» күүсүн нота негизинде ырдагыла.

2–3-тема. ШАШМАКАМДЫН АСПАПТЫК (МУШКИЛОТ) ЖАНА ЫР (НАСР) БӨЛҮМҮ

Алты макам тизиминдеги ар бир макам эки ири бөлүм — аспаптык жана ыр (ашула) жолдорунан түзүлүшү айтылган болчу. Макамдардын аспаптык күүлөр бөлүмү Бухара салты боюнча «Мушкилот» деп айтылат. «Мушкилот» бөлүмү беш негизги бөлүмдөн туруп, алар төмөнкүдөй аталат:

1. Тасниф — топтоштурулган, жаратылган, жетилген.
2. Тарже — кайтаруу, кайталоо, кайталануучу.
3. Гардун — тагдырдын кубулмасы, тагдыр.
4. Мухаммас — бештик, беш катар.
5. Сакил — салмактуу, оор.

Айрым макам аспаптык күүлөрүнүн аттары көп маанилүү болсо да, бирок алардын дээрлик бардыгы макам «текстинде», эң биринчи, дойра усулдары маанисинде колдонулат. Мисалы, «Гардун», «Мухаммас» же «Сакил» дегенде биринчи кезекте белгилүү дойра усулдары көздө тутулган.

Макамдардын «Мушкилот» аспаптык бөлүмдөрү «Тасниф» аттуу күүлөр менен башталат. Бул термин «Алты макамдын» ар бирине кошулуп, «Таснифи Бузрук», «Таснифи Рост», «Таснифи Наво», «Таснифи Дугох», «Таснифи Сегох» жана «Таснифи Ирок» сыяктуу аталат. Таснифтерде, адатта, 2/4 өлчөм-ритминде болгон дойра усулу колдонулат. Устаттар салтында бул усул «бак-бак, бум-бум, бак-ист, бум-ист», деп белгиленет. Нота жазууларында төмөнкүдөй чагылдырылат.

Тасниф аспаптык күүлөрүнүн түзүлүшүндө «хона» жана «бозгуй» аттуу күү түзүлүштөрү маанилүү орунду ээлейт. «Хона» (фарс. таж. — үй) — өзгөрмөлүү күү тизими болуп, ал чыгармада бир канча жолу кайталанат жана барган сайын парда добуштары жогорулап, үндүн көлөмү да кеңейет. Ошентип, «хона» күүнүн кульминациясына умтулуп, өнүгөт жана кульминация абалына жетет. Бозгуй күү түзүлүшү болсо, «хонадан» айырмаланып, туруктуулукка ээ. Ал чыгарманын башынан соңуна чейин өзүнүн алгачкы обон түзүлүш көрүнүшүн сактайт. Бул жерде «бозгуй» тизими өзүнүн туруктуу кайталанышы менен ырлардагы жана яллалардагы кайырма өзгөчөлүгүн эске салат.

Макам аспаптык күүлөрүн аткаруунун эки негизги көрүнүшү — жеке аспапта жана ансамбль түрлөрү бар. Танбур кылдуу-чертме аспабы жетекчи аспап катарында музыканттардын арасында кеңири колдонулат. Дойра болсо урма усулдарды жаңыртуу менен маанилүү. Ошондой эле, макам аспаптык күүлөрү гижжак, дутар, най, рубаб, кошнай сыяктуу аспаптарда да жеке түрдө аткарууга болот. Ансамбль аткаруучулук кура-

мында танбур менен дойранын катарына дутар, най, кошнай, гижжак же сато (же кобыз), чанг, конун, уд, рубаб сыяктуу аспаптар кошулушу мүмкүн. Бухара музыка практикасында танбур, най жана дойра аспаптарынан турган аспаптык ансамбли салттык түс алган.

TASNIFI BUZRUK

М.М. $\text{♩} = 84-88$

“Бузрук” макамынан

Шашмакамдын салты боюнча, алгач аспаптык бөлүмү «Муш-килот» күүлөрү («Тасниф», «Тарже», «Гардун» ж.б.) биринен кийин экинчиси тынымсыз аткарылып, бир бүтүн түркүмдү түзөт. Мында дойра усулдары бөлүмдөн-бөлүмгө карай татаалдашып барат. Аспаптык бөлүмүнүн соңку «Сакил» аттуу күүсү аткарылгандан кийин, макамдын ыр (ашула) бөлүмүнө өтүлөт.

Макамдардын ыр (ашула) бөлүмү жалпы ат менен «Наср» деп аталат. Наср — арабча «көмөк», «жениши» дегени. Шашмакамдын «Наср» аттуу ыр жолдору эки топтон турган ыр түркүмдөрүнө бөлүнөт. Биринчи топтун курамы, адатта «Сарах-бор», «Талкин», «Наср» деп аталуучу ыр жолдору жана алардын

«Тароналары» жана жыйынтыктоочу «Уфар» ыр бөлүмдөрүнөн түзүлгөн.

Экинчи топ ырлары Савт, Мўғулча ыр жолдору жана алардын Талкинча, Кашкарча, Сокийнома жана Уфар аттуу шашмакамдарынан турат. Ошентип, Шашмакам түркүмү алты макамды өз ичине алат. Алты макамдын ар бири аспаптык жана ыр жолдоруна турат.

● «Насруллоий» макам ыр жолун уккула.

NASRULLOIY

Навай казаль

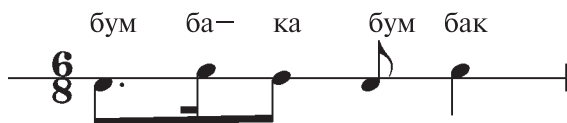
“Бузрук” макамынан

М.М. ♩ = 84-88

The musical score is written on six staves. The first staff begins with a 2/4 time signature, which changes to 4/4 after the first measure. The melody is composed of eighth and sixteenth notes, with some measures containing rests. The lyrics are written below the staves, aligned with the notes. The lyrics are: "ri- zo- de — ki mush-kin zul- fi jo - nim mus - ta - mand et - mish, ma-". The word "Pa-" appears at the end of the third staff, and "ma-" at the end of the sixth staff.

У ф а р . Уфар бийге ылайык дойра усулдарынан болуп, эки негизги көрүнүштө болот.: 1. Жеңил уфар; 2. Оор уфар. Жеңил Уфар, адатта, 6/8 ритм өлчөмдө болот. Буга Самарканд Уфарындагы усул мисал боло алат.

Оор Уфар 3/4 ритм өлчөмүндө болуп, ал төмөнкүдөй көрүнүшкө ээ:

**ШАШМАКАМДЫН МУШКУЛОТ
(АСПАПТЫК КҮҮЛӨР) БӨЛҮМҮ**

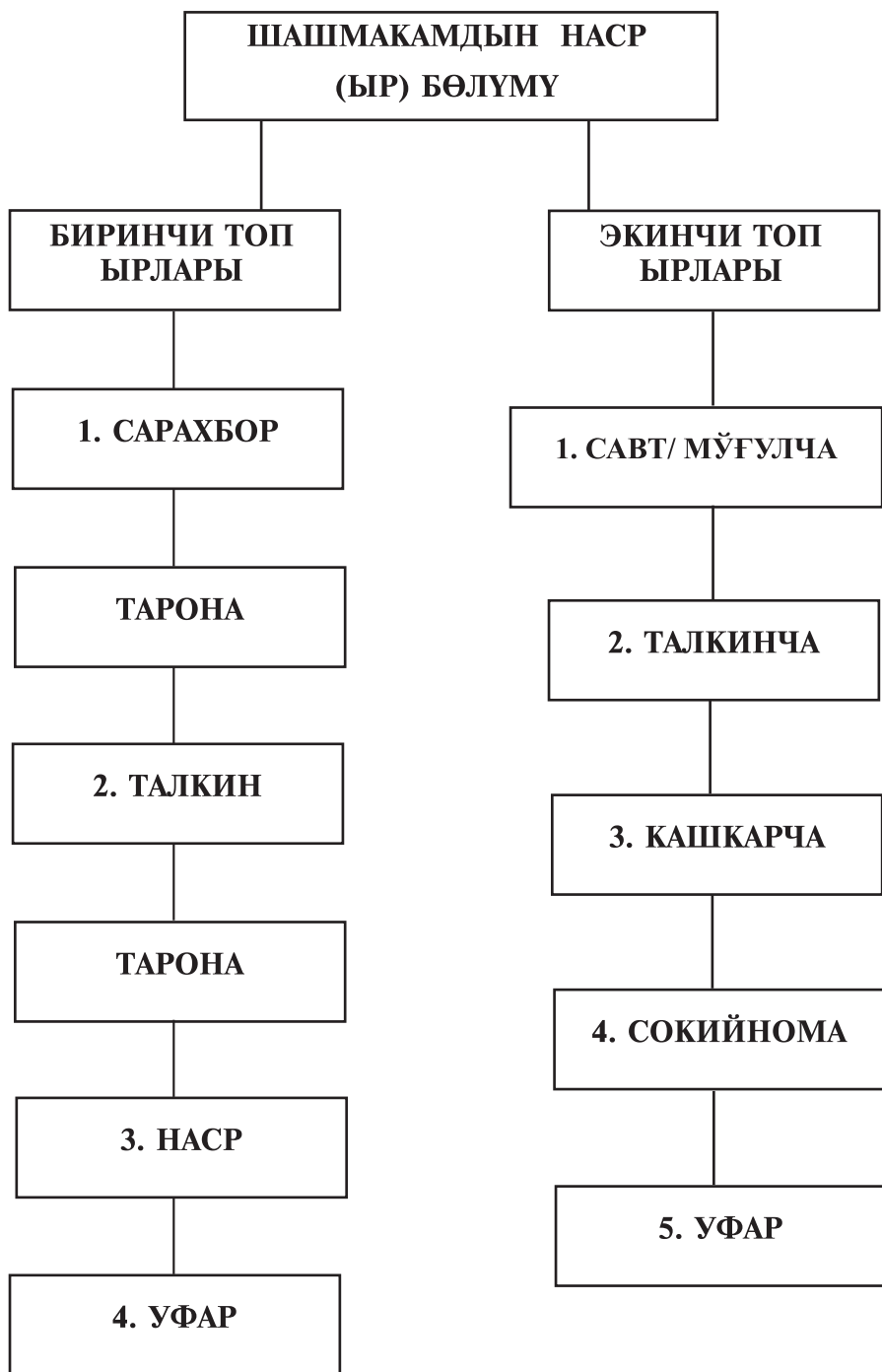
1. ТАСНИФ

2. ТАРЖЕ

3. ГАРДУН

4. МУХАММАС

5. САКИЛ

АТА ЖАЛАЛ НАСЫРОВ

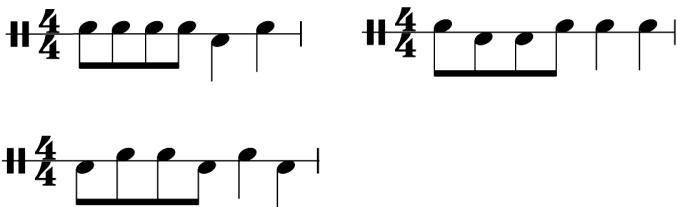
Бухара макамдарынын белгилүү жана атактуу аткаруучуларынын катарында Ата Жалал Насыров, Ата Гиёс Абдуганы, Домла Халим Ибадов, Хажы Абдулазиз Расулов, Леви Бабаханов жана башкалардын аттарын өзүнчө айтып өтүү керек.

Ата Жалал Насыров (1845–1928) Бухара Алты макамын өтө жаш кезинен үйрөнө баштайт. Алгач аны бул өнөр менен апасы тааныштырат. Кийинчерээк белгилүү хафиз жана музыкант, Тиллабайдын устаттыгында терең өздөштүрөт. XIX кылымдын 60-жылдарынан XX кылымдын алгачкы он жылдыктарына чейин Бухара эмирлигинин сарайында хафиз катары кызмат кылат. Союз дооруна келип, Бухарада ачылган «Чыгыш музыка мектебинде» устаттык кылат жана көптөгөн шакирттерди тарбиялайт.

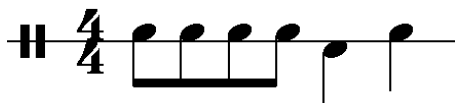
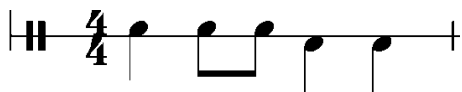
Ата Жалал Насыров элибиздин чоң руханий казынасы болгон Алты макамды жакшы билген жана аны сактап калууда чоң кызмат көрсөткөн өнөрпоз. В.А.Успенский 20-жылдардын баштарында улуу Алты макам түркүмүн Ата Жалал Насыров жана танбурчу Ата Гиёс Абдуганылардын аткаруусунда биринчи жолу нота жазууларына түшүргөнү белгилүү. Ошентип макамдын таптакыр жок болуп кетүү коркунучу жоюлат. Себеби, бул өнөрдү терең өздөштүргөн жана практикалык аткаруучусу болгон устат-музыкант жана устат-хафиздер өтө аз болчу.

1. Шашмакамдын «Мушкилот» бөлүмүндөгү беш негизги күүлөрдүн аты кандай аталат?
2. «Тасниф» усулун жаттап алгыла.
3. «Савти Калон Соқийномаси» ырынын үч байт (6 мисра) казалын жаттагыла.
4. «Савти Калон Соқийнамаси» дойра усулун аныктагыла.

5. Төмөндөгү усулдарды “бум-бак” муундары негизинде көрсөткүлө.

АТАКТУУ МАКАМ АТКАРУУЧУЛАРЫ

Ата Жалал Насыров

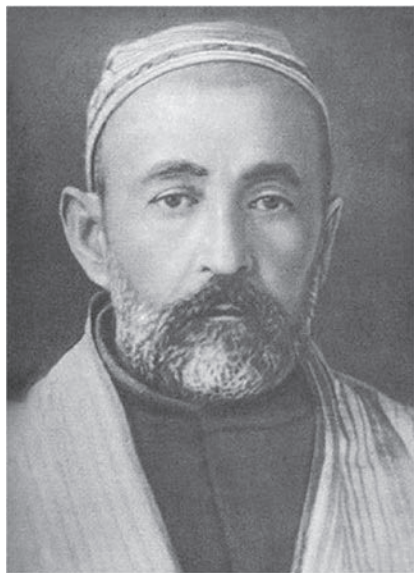
Ата Гиёс Абдугани

Леви Бабаханов

Уста Шоди Азизов

Домла Халим Ибадов

Карим Муминов

4-тема. ХАРЕЗМ МАКАМДАРЫ

Харезм макамдары белгилүү тизимдеги түркүм түрүндө XIX кылымдын биринчи жарымында пайда болуп, бул түркүм Бухара макамдары сыяктуу, негизинен, Алты макамдан турат:

1. «Рост» макамы (же Макоми «Рост»);
2. «Бузрук» макамы (же Макоми «Бузрук»);
3. «Наво» макамы (же Макоми «Наво»);
4. «Дугох» макамы (же Макоми «Дугох»);
5. «Сегох» макамы (же Макоми «Сегох»);
6. «Ирок» макамы (же Макоми «Ирок»).

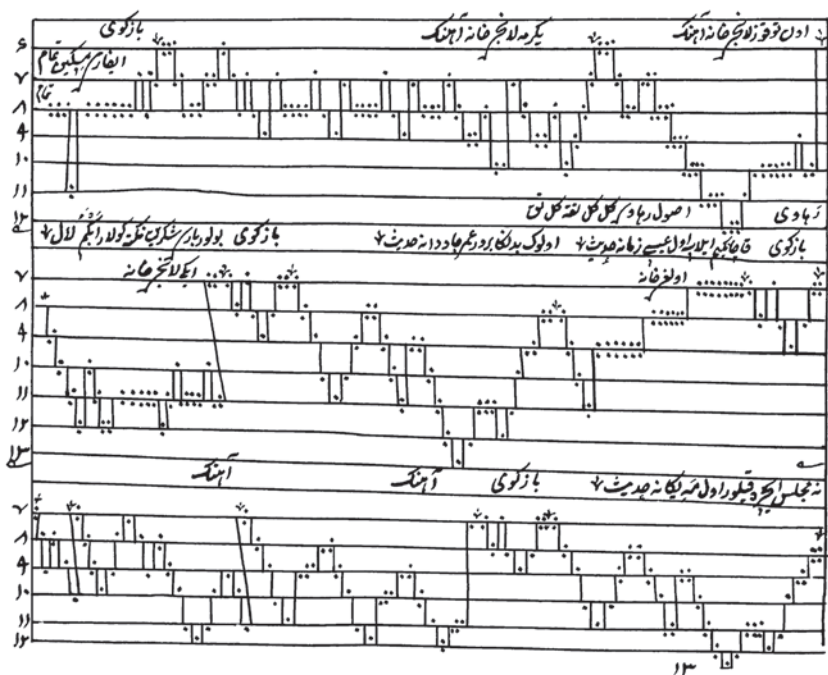

Камил Харезмий

Жазма булактарда жазылышынча, Харезм макамдарынын пайда болушунда Бухара макамчылык салттары чоң таасир көрсөткөн. Бул жерде белгилүү музыкант Ниязжан Кожонун эмгеги чоң. Ошол боюнча, Ниязжан Кожонун XIX кылымдын баштарында Бухарага келгендиги жана Алты макамды атайын үйрөнүп, кийин бул өнөрдү Харезмде таркатканы айтылат. Азыркы кезде макамдар Харезмдин шартына ылайыкташтырылып, жергиликтүү көркөм салттар менен байланыштуу сапаттарга ээ болгондугу да белгиленет. XIX кылымда жашап, чыгармачылык кылган акын жана музыка

таануучу окумуштуу Пахлаван Нияз Мухаммад (псевдоними — Камил Харезмий, 1825—1897) өзү жараткан «Танбур сызыгы» аттуу өзүнө мүнөздүү «нота жазуусунун» ыкмасында Харезм макамдарын жазып алуу тажрыйбасын баштап берген болчу. Бул ишти анын уулу — Мухаммад Расул Мырзабашы уланткан. Оң тараптан солго карай окулган бул «нота жазуусунда» танбур пардаларына тийиштүү 18 параллель сызыктар болгон жана мында жаңырышы керек болгон пардалар сызыкча жана чекиттердин негизинде белгиленген.

Харезм макамдары түзүлүшү жагынан Бухара макамына бир аз окшош жана өзгөчө абалдарды билдирет. Бул макамдардын аспаптык-күү жолдорунан түзүлгөн бөлүмү Шашмакамдагы сыяктуу «Мушкилот» деп эмес, «Чертме жолу» же «Мансур» сыяктуу жалпы аттар менен аталат. Ошондой эле, аспаптык

бөлүмү — чертме жолунун курамында бизге Алты макамдан белгилүү болгон «Тарже», «Гардун», «Мухаммас», «Сакил» аттуу күүлөрү бар абалда, бирок «Тасниф» термини учурабайт, анын ордуна ар бир макамдын аты (мисалы, «Мақоми Рост», «Мақоми Бузрук» ж.б.) же «Тани макам» сөзү колдонулат. Мындан тышкары, чертүү жолунун бөлүмдөрүндө «Пешрав» жана «Уфар» аттуу бөлүмдөрдүн орду туруктуу түс алган, бул абал Алты макамга мүнөздүү эмес. Ошондой эле, Алты макам аспаптык бөлүмдөрү «Сакил» аттуу күүлөрү менен аяктала турганы белгилүү. Харезм макамдарында бул жерде «Уфар» аттуу күүлөр көрсөтүлөт. Бул сыяктуу өз ара окшош жана айырмалуу жактарын жакшы элестетүү максатында Шашмакам жана Харезм макамдарынын «Рост» түркүмүндөгү аспаптык күүлөрүн бири-бирине салыштырып көрүүгө болот:

Харезм «Рост» макамы
«Чертме жолу»:
 1. Мақоми Рост
 2. Пешрави Гардун
 3. Мухаммас I
 4. Мухаммас II

Бухара «Рост» макамы
«Мушкилот» бөлүмү:
 1. Таснифи Рост
 2. Гардуни Рост
 3. Мухаммаси Рост
 4. Мухаммаси Ушшок

5. Мухаммаси Ушшок

6. Сакили Вазмин

7. Уфар

5. Мухаммаси Панжгох

6. Сакили Вазмин

7. Сакили Рак-Рак

Чертме жолу күүлөрүнүн ички түзүлүштөрүндө Алты макамдын «Мушкилот» күүлөрүнөн белгилүү болгон «хона-бозгуй» катыштары көрүнөт.

Харезм макамдарынын аспаптык күүлөрү аткарылганда танбур менен дойра аспаптары маанилүү орунду ээлейт. Танбурда макамдын күүсү, дойрада усул жолу чертилет. Ошондой эле, чертүү жолдору эки танбур, бир гижжак, бир буламон жана дойра аспаптарынан турат.

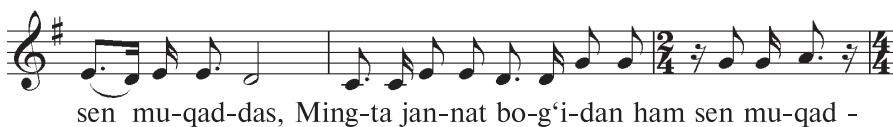
● *Харезм макамдары чертме жолдорунан үлгүлөр уккула.*

O'ZBEKISTON

Сөзү Мухиддин Амандыкы

Музыкасы Диларам Амануллаеваныкы

das, O'z-be-kis-ton O'z-be-kis-ton

Man-gu so'l-mas ba-ho-rim-san, O'z-be-kis-ton, O'z-be-kis-

ton. Bax-ti-kul-gan di-yo-rim-san. O'z-be-kis-

ton, O'z-be-kis-ton Man-gu so'l-mas ba-ho-rim

san. O'z - be - kis - ton, O'z -be - kis -

ton. Bax-ti kul-gan di-yo-rim-san.

Chamanimsan, iforingga to'yib bo'lmas,
 Diydoringni qiyomatga qo'yib bo'lmas,
 Mingta jannat bog'idan ham sen muqaddas,
 O'zbekiston — mangu so'lmas bahorimsan,
 O'zbekiston — baxti kulgan diyorimsan!

5-тема. ХАРЕЗМ МАКАМДАРЫНЫН ЫРДОО ЖОЛУ

Харезм макамдарынын ыр бөлүмү «Ырдоо жолу» же «Манзум» деп аталат. Харезм ырдоо жолдорун Шашмакамдын «Наср» бөлүмдөрү менен салыштырганда көптөгөн жалпы жана өзгөчө абалдар көрүнөт. Мисалы, Харезм ырларында «Талкин», «Наср» жана «Уфарлар» менен бирге жергиликтүү ырчылык салттарына байланыштуу «Сувора», ошондой эле, «Фарёд» жана «Накш»

Матякуб Харратов

Хожихон Балтаев

Матнияз Юсупов жана Матпано Ата Худайберганов

деген аталыштагы белгилүү ыр үлгүлөрү кеңири орунду ээлейт. Бирок, азыркы учурда, «Сарахбор» термини таптакыр учурабайт жана анын ордуна (чертме жолунда болгон сыяктуу) макамдын аты (Макоми Рост, Макоми Бузрук ж.б.) колдонулат. Мисал иретинде эки түркүмдүн «Наво» макамдарына таандык ырдоо (ашула) жолдорун салыштырууга болот:

Харезм Наво макамы

Ырдоо жолу:

1. Макоми Наво
2. Тарона
3. Сувора
4. Талкин
5. Фарёд
6. Накш
7. Ораз
8. Уфар

Бухара Наво макамы

Наср бөлүмү:

1. Сарахбори Наво
2. Тарона I-II
3. Талкини Баёт
4. Тарона
5. Насри Баёт
6. Тарона I-II
7. Орази Наво
8. Тарона I-III
9. Хусайний Наво
10. Уфари Баёт

Харезм жана Бухара макамдарын салыштыруу учурунда Харезм «Ирок» макамында «ырдоо жолуна» тийиштүү ыр үлгүлөрү таптакыр кездешпей турганын да айтууга болот. (Бул үлгүлөр бизге чейин жетип келген эмес). Демек, «Ирок» макамы «чертме жолунан» гана турат. Ошондой эле, Харезм макамдарында экинчи топ ыр түркүмүнө тийиштүү «Савт», «Мўғулча» жана алардын тармактары туруктуу калыптанбаган.

Харезм макамдарынын ырдоо жолдору Наваий, Фузулий, Машраб, Огахий, Мунис, Аваз Отар сыяктуу классикалык акындардын аруз ыргактуу лирикалык чыгармаларынын негизинде «окулат».

⊙ *Харезм макамдарынын ырдоо жолунан үлгүлөр уккула.*

КАМИЛЖАН АТАНИЯЗОВ ЖӨНҮНДӨ

Харезм макамдарынын бизге белгилүү болгон чебер аткаруучулары бир канча муундан турат. Ошолордун ичинде, XIX кылымда Камил Харезмий, XIX кылымдын экинчи жарымында — XX кылымдын баштарында болсо Камил Харезмийнин

шакирттери Кудайберген Мухркан, Матякуб позачы, Абдулла гулоби, Бабажан буламончу, Мухаммад Расул Мырза, Матякуб Харратов сыяктуу макамчы өнөрпоздор иш-аракет көрсөтүшкөн. Ошондой эле, XX кылымда Матпана Ата Кудайбергенов, Матюсуф Харратов, Мадрахим Якубов (Шерозий), Хажыхан Балтаев, Камилжан Атаниязов, Матнияз Юсупов, Рузимат Жуманиязов жана башка устат өнөрпоздордун аттары Хареизм макамдарынын чебер аткаруучуларынын катарында тилге алынат.

Камилжан Атаниязов

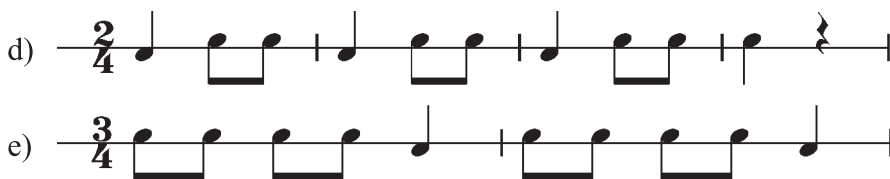
Өзгөчө, Камилжан Атаниязов (1917—1975) атактуу ырчы, музыкант, обончу жана композитор болуп, ал Хареизм макамдарынын ырдоо жолдорун Матпана Кудайбергенов, Мадрахим Якубов жана Хажыхан Балтаевтардан үйрөнгөн эле. Ошону менен бирге ал Хареизм дастандарын, ырларын жана «Сувораларын» чебердик менен аткарган. Камилжан Атаниязов обончулук тармакта жа берекелүү иштеп, «Салламно», «Ўйнар», «Кўринг», «Муборак», «Айрилмасин нигоридан», «Бўлибдур», «Нетай» сыяктуу элдин арасына кеңири таркалган ырларды аткарды.

- ?! 1. Хареизм макамдарынын аткарылышында кандай аспаптар маанилүү орунду ээлейт?
2. Сакили рак-рак күүсү кайсы макамга тиешелүү?
3. Ушул уфар усулунун өлчөмүн аныктагыла.

4. Төмөндөгү усулдарды «бум-бак» муундарында көрсөткүлө.

5. Хarezм макамдарынын аспаптык жолдору (күүлөр) кандай жалпы аталыштар менен айтылат?

6. Хarezм макамдарынын аспаптык жолдору курамынан кандай күүлөр орун алган?

7. «Ўзбекистон» ырынын сөзүн жаттап алгыла.

6-тема. ФЕРГАНА — ТАШКЕНТ МАКАМ ЖОЛДОРУ

Ташкент жана Фергана өрөөнүнүн шаарларынын музыкалык практикасында түзүлгөн макам жолдоруна караганда «Фергана — Ташкент макам жолдору» термини көп колдонулат. Бул түрдөгү макамдар Бухара жана Хarezм макамдарынан айырмаланып, бүтүн бир түркүмдү түзбөстөн, жеке-жеке болгон аспаптык жана ыр жолдорунан турат. Анын ичинде, «Насрулло I—V», «Муножат I—IV», «Ажам Тароналари», «Мискин I—IV», «Мушкилоти Сегох», «Сайкал I—II», «Мирзадавлат I—II», «Мушкилоти Дугох», «Чўли Ирок» сыяктуу аспап күүлөрү жана «Чоргох I—V», «Дугох-Хусайн I—VII», «Баёт I—V», «Баёти Шерозий I—V», «Гулёр-Шахноз I—V», «Кўча боғи I—II», «Сегох», «Тошкент Ироғи» сыяктуу ыр жолдору ушуга кирет. Ошондой эле, Фергана — Ташкент макам жолдорунун курамында бир бөлүмдүү үлгүлөрдөн баштап, беш-жети бөлүмдөн турган түркүм чыгармалар тобу көрсөтүлөт.

Илгери Фергана — Ташкент макам жолдору тек хан сарайларында гана эмес, элдин турмушу менен байланыштуу түрдүү жагдай жана абалдарда да (элдик сейилдер, дарчылардын оюну, той-тамашалар ж.б.) аткарылып келген. Бул абал алардын элдин арасында белгилүү болушунун себептеринин бири болуп саналат.

«Фергана — Ташкент макам аспаптык жолдору» элибиздин сүйүктүү күүлөрү болуп, аларды «Насрулло I—V», «Муножат I—V», «Ажам жана анын тароналары», «Мискин I—V»,

Абдукадыр Исмаилов

«Сегоҳ I–III», «Мушкилоти Сегоҳ», «Сайкал I–II», «Мирзадавлат I–II», «Мушкилоти Дугоҳ», «Чўли Ирок», «Чоргоҳ», «Сурнай Ироғи», «Сурнай Дугоҳи», «Сурнай Ушшоғи» сыяктуу күүлөр түзөт. Ошондой эле, бул макам жолдорунун курамын бир бөлүмдүү күү үлгүлөрүнөн баштап беш бөлүмдүү түркүм чыгармалар түзөт. Түркүмдөгү курамдык бөлүмдөр рим цифралары каражатында («Мискин I», «Мискин II» «Мискин III» ж.б.) ажыратылат. Кээ бир түркүмдөрдө атайын аттар да учурайт. Мисалы, «Мискин I–V» аспаптык түркүмүнүн III бөлүмү «Адоий», IV бөлүмү «Асирий» деп аталса, «Насрулло I–V» тин II бөлүмү «Чапандоз», III бөлүмү «Қашқарча», IV бөлүмү «Тарона» жана V бөлүмү «Уфар» деп аталат ж.б.

Фергана — Ташкент макам аспаптык күүлөрүн ар түрдүү элдик аспаптарда (най, гижжак, дутар, танбур, сурнай ж.б.), ошондой эле, бул күүлөр түрдүү абалдарда чертилет. Мисалы, сурнай жолдору элдик майрамдарда, дарчылар оюну менен той-тамашаларда, дутар, танбур же гижжак болсо «үй шарттарында» өткөзүлүүчү түрдүү жыйын жана жыйналыштарда аткарылат.

Фергана — Ташкент макам аспаптык күүлөрүнүн аткаруучулары, адатта, кесиптик музыканттар болуп, алар бул өнөрдү макамчы устаттардан үйрөнүшөт. Ушундай жол менен бул өнөрдү бизге жеткирип берген белгилүү музыканттардын катарында Абдукадыр Исмаилов (най), Ахмаджан Өмүрзаков (кошнай, сурнай), Ашыралы Юсупов (сурнай), Шобарат танбурчу, Абдумутал Абдуллаев (танбур), Мухиддин Хажы Нажмиддинов (дутар, танбур), Абдусаат Вахобов (дутар), Камилжан Жаббаров (гижжак, дутар, танбур), Максудхожа Юсупов (танбур), Саиджан Калонов (най), Фахриддин Садыков (чанг, дутар), Ганижан Ташматов (гижжак), Тургун Алиматов (танбур, дутар, гижжак), Гуламжан Хажикулов (гижжак) сыяктуу чебер аткаруучулардын атын өзүнчө белгилөө керек.

NASRULLO I

Фергана — Ташкент макам жолу

Салмактуу

Молдо Тойчу Ташмухамедов

Фергана — Ташкент макам ыр жолдору (аспаптык жолдору сыяктуу) өзүнчө болгон бир бөлүмдүү («Сегоҳ», «Тошкент Ироғи» ж.б.) үлгүлөрдөн баштап көп бөлүмдүү ыр түркүмдөрүн көрсөтөт. Айрыкча, беш бөлүмдүү ыр түркүмдөрү көбүрөөк учурайт. Мисалы, «Чоргоҳ», «Баёт», «Баёти-Шерозий», «Гулёр-Шахноз» сыяктуу ыр жолдору ушул беш бөлүмдөн турган түркүмдүү чыгармалар болуп саналат.

Түркүмдүн бөлүмдөрүн түзүүчү ыр үлгүлөрү рим цифралары менен белгиленет. Мисалы, «Баёт I», «Баёт II», «Баёт III»

*Молдо Тойчу
Ташмухамедов*

ж.б. сыяктуу. Айрым учурларда болсо курамдык бөлүмдүн атайын аттары да учурайт. «Гулёр-Шахноз» ыр тобунун I бөлүмү «Гулёр», II бөлүм «Шахноз», III бөлүм «Чапандози Гулёр», IV бөлүм «Ушшоқ» жана V бөлүм «Кашкарчаи Ушшоқ» деп аталышы буга мисал боло алат.

Фергана — Ташкент макам жолдорунда «Фергана — Ташкент музыка усулуна» мүнөздүү болгон ялла, ашула жана катта ашула (чоң ыр) жанрларынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылат. Ыр жолдору классикалык поэзиянын (Саккокий, Наваий, Бабур, Мукиймий, Увайсий, Фуркат ж.б.) негизинде окулат. Фергана — Ташкент макам ыр жолдорун өз аткарууларында өнүктүргөн макамчы хафиздердин катарында Шорахим Шоумаров, Молдо Тойчу Ташмухамедов, Шожалил хафиз, Илхам хафиз, Садырхан хафиз, Юнус Ражабий, Расулкары Мамадалиев, Фаттаххан Мамадалиев, Арифхан Хатамов сыяктуу устат өнөрпоздорунун кызматтарын өзүнчө белгилөө керек.

DUGOH-HUSAYN I

Наваий казалы

Фергана – Ташкент макам жолу

М.М. ♩ = 72-76

Ey, sar - vi - noz, gul- sha-ni

bo - g'i ma - lo - ha - tim.

Va gul - u - zor

ma - hi - va - shu sar - vi-

qo - ma-tim. La'-ling ta-

bas- sum et - di- yu, jo - nim a - sir -

dur. Shak - kar so - g'in - di,

to' - ti ka - bi

yo'q ha - lo - va - tim.

MEHR QO'SHIG'I

Сөзү *Н.Исраиловдуку*

Музыкасы *Х.Хасанованыкы*

Куунак

Dil - ga - dil, kuy - ga - kuy, na - fis,

u - lar - nar,

Baxt - ga zor dun -

yo - ga tinch-lik, ti - la - nar.

Ko'z - ni qa - mash - ti - rar qu - yosh

shu' - la - si

Se - vinch-la kuy-

lay -miz baxt a - shu - la - sin,

Dil - da yap - roq yoz- di me- hr
da - rax - ti Bir - ga ol -qish -
lay -lik kel yo - rug' baxt- ni, Kuy-lar bul- bul,
o-chi- lar gul, Sa-do -da ko'n-gil a -zi - zim.

1. Dilda yaproq yozdi mehr daraxti,
Birga olqishlaylik, kel yorug' baxtni,
Kuylar bulbul, ochilar gul,
Sadoda ko'ngil azizim!

К а й ы р м а :

Dilga dil, kuyga ky nafis ulanar,
Baxtga zor dunyoga tinchlik tilanar.
Ko'zni qamashtirar quyosh shu'lasi,
Sevinch-la kuylaymiz baxt ashulasin.

2. Oltin bolalikning har kuni tiniq,
Nahorday tiniq-u, bahorday iliq.
Kuylar bulbul, ochilar gul,
Sadoda ko'ngil azizim!

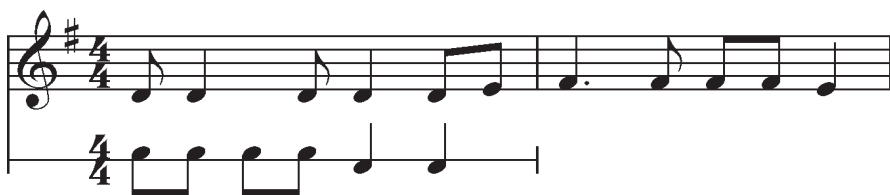
△ “Мўғулчаи Дугоҳ Соқийномаси” макамн ырдаганга
ўйрўнгўлў.

MO‘G‘ULCHAYI DUGOH SOQIYNOMASI

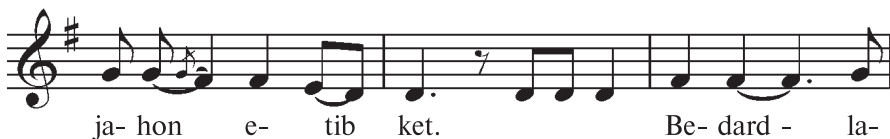
Надира казалы

“Дугоҳ” макамннан

M.M. ♩ = 112

ket, Say- ri cha-man- ni

Kel, dahrini imtihon etib ket,
Sayri chamanni jahon etib ket.

Bedardlaring jafolaridin
Faryod chekib, fig'on etib ket.

USHSHOQ

Навайи казалы

Фергана – Ташкент макам жолу

M.M. ♩ = 76

Qa- ro ko' - zum ke-lu

mar-dum, qa-ro ko' -zum ke-lu mar-dum-

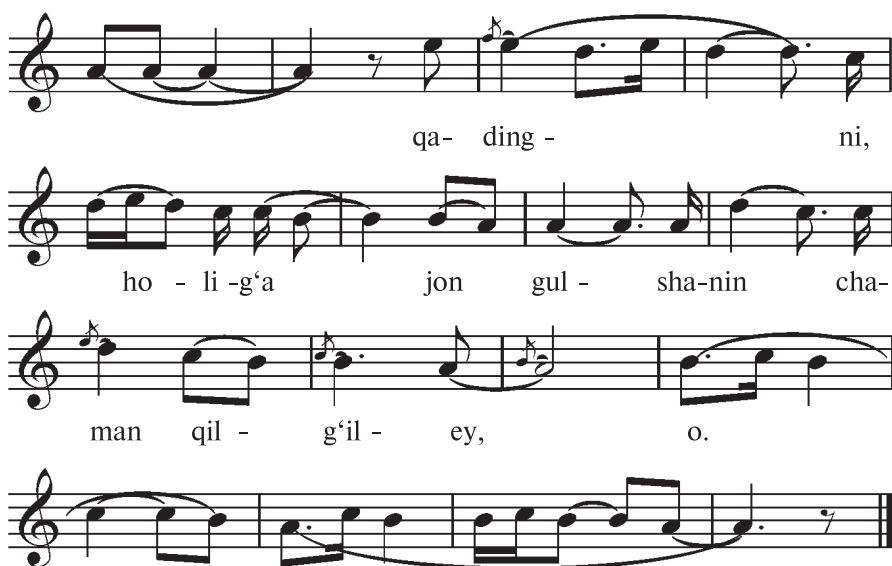
lug' em- di fan-qil - g'il,

ko'-zum qa- ro - si - da

mar-dum, ka - bi va- tan qil - g'il.

Yu-zing gu - li - ga ko'n-gul rav - za

sin ya- sa gul - shan,

- ?!
1. Макам жөнүндө жалпы түшүнүгүңөр.
 2. Он эки макамдын наамдары кандай?
 3. Шашмакам курамына кандай макамдар кирет?
 4. «Тасниф» дойра усулун «бум-бак» муундарында ырдап бергиле.
 5. «Мушкулот» бөлүмү курамындагы беш негизги аспаптык күүлөрү кандай аталат?
 6. «Наср» бөлүмүнүн негизги ырдоо (ашула) жолдору кандай наамдар менен аталат?
 7. «Кашкарча» дойра усулун «бум-бак» муундарында ырдагыла.
 8. Чейректин акырында үйрөнүлгөн ырлардан 2-3 үлгүнү ырдап бергиле.
 9. Фергана–Ташкент макам жолдоруна карата ашула (ыр) түркүмдөрүнүн наамын билесинерби?
 10. «Чоргох IV» ырынын үч байт казалын жаттап алгыла.
 11. Башкатырмананы чечкиле.

БАШКАТЫРМА

2. Шашмакам аспаптык бөлүмүнөн биринин наамы.
3. Эки кылдуу чертип ойнолуучу аспап.
4. Шашмакам ашула бөлүмүнүн жалпы наамы.
5. Шашмакам аспап бөлүмүнөн биринин наамы.
6. Нохун менен ойнолуучу аспап.
7. Фергана—Ташкент музыка усулуна мүнөздүү ашула жолу.
8. Шашмакам курамында келүүчү бешинчи макамдын наамы.
9. Экинчи макамдын наамы.

III ЧЕЙРЕК

ЎЗБЕК МУЗЫКА ИСКУССТВОСУНУН ДҮЙНӨЛҮК МУЗЫКА ИСКУССТВОСУНДА ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

1-тема. ДҮЙНӨЛҮК МУЗЫКА МАДАНИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ

Музыка маданияты адамзат коомунун руханий жашоосунда маанилүү орунду ээлейт. Себеби, музыка инсандын жүрөгүндө жакшы сезимдерди ойготот, аны жакшы иштерди аткарууга үндөйт. Ошону менен бирге, музыка, айрыкча «жагымдуу үн, жогорку таасир күчүнө ээ болуп, аны угуу менен инсан ички азаптардан бошошот. Инсан ар кандай кыйынчылыктарды, атүгүл ач болгонун да эсинен чыгарып коёт.

Музыка оор эмгектен кийин дем алуунун эң жакшы кура-лы болот. Музыканын таасир күчүн ушундан да билсе болот, ыйлап жаткан бала эненин бешик ырын угуп тынчып, уктап калат».

Музыка маданиятынын тамырлары байыркы доорлордо калыптанган элдик музыка чыгармачылыгына барып такалат.

Ар бир элдин узак кылымдардан келе жаткан, муундардан муундарга баасыз руханий мурас болуп калган күү жана ырлары, лапар жана яллалары, ашула жана бешик ырлары бар. Кээде бул руханий мурасты бир сөз менен «улуттук музыка» дешет. Себеби, бул музыка улуттук өздүгүн түшүнүүдө, миллиондогон адамдар өздөрүн бир жандай сезиштеринде чоң мааниге ээ болот.

Азыркы учурда, кесиптик обончу жана композиторлор да өздөрү чыгармачылык кылып жаткан дастан, макам, сувора, чоң ыр (катта ашула) же симфония жана опера сыяктуу чыгармаларында элдик музыкага таянышат. Себеби, ушул жанрларда жаратылган элдик музыка чыгармаларынын угуучуга көркөм таасир күчү да жогору болот.

Музыканын инсандын руханий байлыгын калыптандыруудагы жана аны тарбиялоодогу мааниси көңүлгө алынып, ар бир мамлекетте ушул искусствону жаш муунга үйрөтүүгө болжолдонгон атайын окуу жайлары ачылган. Ошондой эле, белгилүү өнөрпоздордун аткаруусунда магнит тасмалары жана

¹ Ражабов И. Макамдар. Т., 2006.

CDге жазып алынган чыгармалар жалпыга жайылтылат. Музыканттардын түрдүү концерт залдары жана радио-телевидение программалары аркылуу «чыгуулары» да азыркы учурда адат болуп калган. Булардын бардыгы азыркы доордогу музыка маданиятын түзөт.

● И.С. Бах чыгармаларынан үлгүлөр уккула.

KENG TURKISTON

Сөзү Пулат Муминдики

Музыкасы Надым Нархожаевдики

Марш темпинде

1. Keng Tur-kis-ton teng u - yi- miz,

Bir-ga-lash - sa dil- o' -yi-miz.

Yash-na-mo-g'in Tu- ron za-min

Do'st-lik bax - ti e - tar ta' - min.

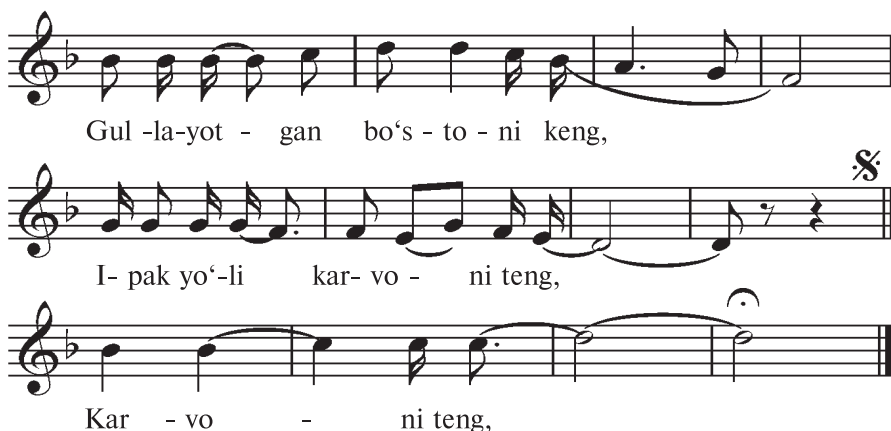
Кайырма:

Tur-kis -tin -ning os- mo - ni keng,

Ku- la - ver- sin ar - mo - ni teng,

К а й ы р м а :
Keng Turkiston teng uyimiz,
Birgalashsa dil-o'yimiz,
Yashnamog'in Turon zamin
Do'stlik baxti etar ta'min.

К а й ы р м а :
Turkistonning osmoni keng,
Kulaversin armoni teng,
Gullayotgan bo'stoni keng,
Ipak yo'li karvoni teng.

К а й ы р м а :
Turkistonning osmoni keng,
Kulaversin armoni teng,
Gullayotgan bo'stoni keng,
Ipak yo'li karvoni teng.

Chorlaganda o'z bag'riga
Do'stlar qonar do'st mehriga
Osoyishta ona diyor
O'ktamlikda o'z o'rni bor.

Do'stligimiz bo'lsa shunday:
Yana yashnab kulsa kunday.
Qo'lni qo'lga bersa millat,
Tinch-u obod yurt-u elat.

К а й ы р м а :
Turkistonning osmoni keng,
Kulaversin armoni teng,
Gullayotgan bo'stoni keng,
Ipak yo'li karvoni teng.

ПОЛИФОНΙΑ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

«Полифония» сөзү грекче болуп, «поли» — көп, «фония» — «добуш», «үн» маанилерин билдирет. Демек, полифония дегенде музыка искусствосундагы көп үндүүлүк түшүнүлөт. Мында бир убакыттын өзүндө эки жана андан көп үндөрдүн өз ара ыргакталышы түшүнүлөт. Силер

уккан чыгарманын композитору И.С.Бах (1685—1750) болуп, ал немис полифониялык мектебинин ири көрүнүшү эсептелет. Анын орган үчүн жазган көптөгөн fuga чыгармалары полифониялык усулунда чыгармачылык кылынган.

- ?! 1. Дүйнөлүк музыка маданияты жөнүндө түшүнүгүнөр.
2. «Кенг Туркистон» ырын жаттап алгыла.
3. И.С.Бахтын чыгармасын уккандан кийин алган таасирлериңерди айтып бергиле.
4. Полифония жөнүндө түшүнүк бергиле.

2-тема. ЧЫГЫШ ДААНЫШМАНДАРЫ МУЗЫКА ЖӨНҮНДӨ

Абу Наср Фарабий

Абу Али ибн Сина

Чыгыш даанышмандары, шайхулма-шайыктары музыка искусствосуна жогору баа берип, анын инсан рухуна руханий кубат болуп кызмат кылышын өзүнчө белгилешкен. Өзгөчө, Хазрат Абу Бакр Бухорий-Калободий (994-ж. каза болгон) музыка добуштары — күүлөрдү мүнөздөп, аларда «жан кубаты менен рух азыгы бар. Эгер жан музыкадан кубат тапса, өз макамына берилип, ошол макам менен жуурулушат», деп жазат. демек, музыка инсанга руханий азык болушу менен бирге аны тарбиялоодо да маанилүү экен. Себеби, руху сергек жана тетик адам өзүндө жакшы адамдык касиеттерди көрсөтө алат.

Мекендештерибиз Абу Наср Фарабийнин (873 — 950) бул тууралуу пикири да көңүл бурарлык: «Музыка илиминин пайдалуу болуу мааниси ушунда, ал өз боюн бийлей албаган адамдардын кулку тартипке келтирсе, жетилбеген кулкун жетилдирсе жана өзүн бийлей ала турган адамдардын кулкун сактап турат. Бул

илим дененин саламаттыгы үчүн да пайдалуу. Себеби адамдын денеси оорулуу болсо, руху солуйт, дене тосмого учураса, рух да тосмого учурайт. Ошондуктан үндөрдүн таасири менен рухту сакайтуу жардамында дене сакайтырылат...»

Окумуштуу Абу Али ибн Сина (980–1037) музыканын чоң тарбиялык мааниси жөнүндө айткан төмөндөгү сөздөрү да терең мааниге ээ: «Баланын болмушун күчөйтүү үчүн ага эки нерсени колдонуу» керек. Бири, баланы акырын терметүү, экинчиси болсо, аны уктатуу үчүн адат болуп калган музыка жана бешик ырын ырдоо. Ушул экөөнү кабыл алуу өлчөмүнө карап баланын денеси менен дене тарбияга жана руху менен музыкага болгон таланты пайда кылынат».

Алишер Навай

Чыгыш ойчулдары музыканын таза жана сулуу махабат сезимдерин туюнтуучу ажайып өзгөчөлүктөрү жөнүндө да өрнөктүү сөздөрүн бизге руханий мурас кылып калтырышкан.

Бул орунда азирет Алишер Наваийнин (1441–1501) сөздөрү өтө таасирлүү айтылган:

«Оташин юзлук муғаннийки, хилкидин
мудойи суруд чикорғай,

Хол ахлининг куйган бағридин дуд
чикорғай».

Башкача айтканда, үнү кооз аткаруучунун жагымдуу ыры махабат коомунун жүрөгүн жандырат, күйдүрөт.

Өзбек классикалык күүлөрүнөн үлгүлөр уккула.

1. Чыгыш музыка маданияты жөнүндө түшүнүк бергиле.
2. Алишер Наваийнин кандай казалдары аткаруучулар тарабынан ырдалган?
3. “Қора кўзим” ырын кимдер аткарган?
4. “Муножат” классикалык күүгө кайсы улуу акындын казасы байланыштуу?

3-тема. ДҮЙНӨЛҮК МУЗЫКА ӨНҮГҮҮСҮНҮН НЕГИЗГИ БАСКЫЧТАРЫ

Дүйнөлүк музыка маданияты калыптанып, азыркыга чейин жетип келиш жараянында бир нече тарыхый баскычтарды башынан өткөрдү. Бул баскычтар төмөндөгү наамдар менен жүргүзүлөт.

1. Байыркы доор музыка маданияты.
2. Орто кылымдар музыка маданияты.
3. Ойгонуу доорундагы музыка маданияты.
4. Агартуучулук доорундагы музыка маданияты (XVIII кылым).
5. XIX кылым музыка маданияты.
6. XX –XXI кылым музыка маданияты.

Ар бир доор музыка маданиятынын өзүнө мүнөздүү жактары бар. Мисалы, эрабызга чейинки кылымдардан V кылымга чейин улантылып келген музыка маданияты негизинен монодик (б.а. бир үндүүлүк) көрүнүштө болгон. Бул доордо музыка негизинен Египет, Кытай, Индия сыяктуу байыркы Чыгыш мамлекеттеринде, кийинчерээк байыркы Грецияда да өткөзүлгөн түрдүү мааракелерде иштетилген. Буга уд жана арфа сымал кылдуу-чертме, сыбызгы сыяктуу үйлөмө жана ар түрдүү урма аспаптар кеңири колдонулган.

V кылымдан XIV кылымга чейин уланган (б.а. байыркы дүйнө менен жаңы тарых аралыгындагы доор) Орто кылымдарда музыка маданияты түрдүү өзгөрүштөргө туш болду. Мындан, Батыш Европа мамлекеттеринде музыканын өнүгүшү негизинен христиан чиркөө маданиятына байланышкан эле. Айрыкча чиркөө хорунда музыканын көп үндүү (полифониялык) усулу келип чыкты. Ошондой эле католик чиркөөлөрүндө орган инструменти да кеңири колдонула баштады.

Чыгыш мамлекеттеринде болсо, тескерисинче, монодик усул өз күчүн сактап калды. Мусулман ааламында макам искусствосу жайылды. Созандачылык жана аткаруучулук өнөрү өнүктү.

XIV – XVI кылымдар музыка маданияты дүйнө тарыхында көбүрөөк “ойгонуу доору” (ренессанс) наамы менен белгилүү. Бул доорго келип Батыш жана Борбордук Европадагы мамлекеттерде античный искусствону үйрөнүүгө, анын жогорку

үлгүлөрүн кайра калыбына келтирүүгө болгон аракеттер учуна чыккан болчу. Айрыкча ушул аракеттер боюнча Италияда опера жанры жүзөгө келип, өнүгө баштады.

Агартуучулук идеялары үстөмдүгүндө өткөн XVIII кылым Европа музыка маданиятында дүйнөгө белгилүү болгон “Вена классикалык мектеби” калыптанды. Чыгышта болсо, макамдын жаңы тизимдери жүзөгө келди. Өзгөчө, Орто Азияда (өзбек-тажик музыка маданиятында) атагы ааламга кеткен Шаш-макам искусствосу жаратылды.

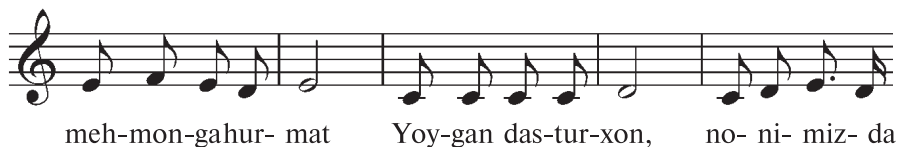
А. Вивальдинин "Жыл мезгилдери" түркүмүнөн үлгүлөр уккула.

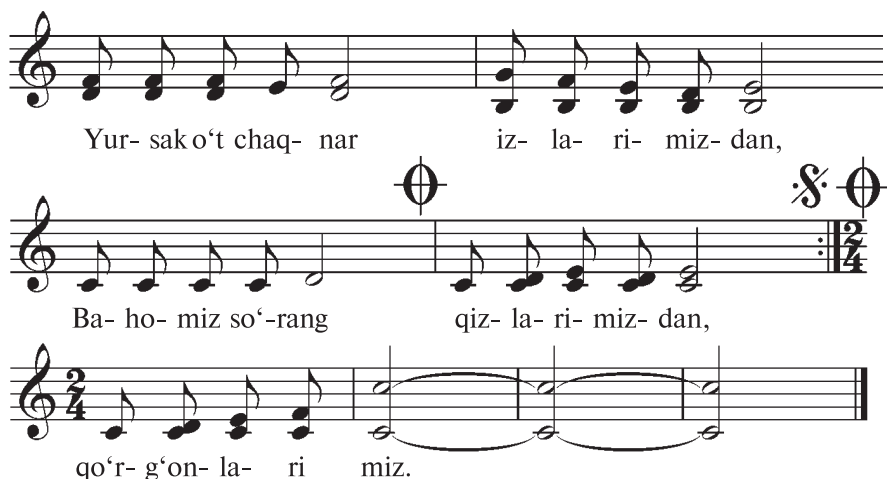

YURTGA SADOQAT

Сөзү *Сафар Барнаевдики* Музыкасы *Хабибулла Рахимовдуку*

Кайраттуу

Yurtga sadoqat qonimizda bor,
 Mehr-u oqibat jonimizda bor.
 Qut-u baraka, mehmonga hurmat
 Yoygan dasturxon, nonimizda bor.

Sher yurtning sherdil
 o'g'lonlarimiz,
 Metin, mustahkam
 qo'rg'onlarimiz.
 Yursak o't chaqnar
 izlarimizdan,
 Bahomiz so'rang
 qizlarimizdan.

So'zimiz butun, o'zimiz butun,
 Mardona topgan tuzimiz butun.
 Butunlik asli, maqtansak arzir,
 Bobolar ekan donimizda bor.

Biz yurtning adl
 ustunlarimiz,
 Qo'limizdadir xush
 kunlarimiz.
 Sher yurtning sherdil
 o'g'lonlarimiz,
 O'zbekistonning
 qo'rg'onlarimiz.

А. Вивальдинин “Жыл мезгилдери” туркүмүнөн үлгүлөр уккула.

- ?! 1. Дүйнөлүк музыка маданияты тарыхынын өрчүү баскычтары жөнүндө кандай маалыматтарга ээсинер?
2. Композитор А.Вивальди жөнүндө эмнелерди билесинер?
3. Анын “Жыл мезгилдери” туркүм чыгармасы кандай аспаптар жамааты аткаруусу үчүн болжолдонгон?
4. Бул чыгармада кыш мезгили кандай көркөм каражаттар негизинде туюнтулган?
5. Чыгармадан алган таасирлериңерди айтып бергиле.

4-тема. ВЕНА КЛАССИКАЛЫК МЕКТЕБИНИН КӨРҮНҮШТӨРҮ

XVIII кылымдын экинчи жарымында Австриянын борбору Вена шаарында музыка маданияты тез темп менен өнүгө баштады. Агартуучулук кылымынын идеялары үстөмдүк бул шаарда австрия, албан, венгер, италян, славян жана башка элдердин ынтымактуу жашоосун көрүү жана алардын улуттук обондорун угуу мүмкүн эле. Өзгөчө мына ушул обондордун шайкештигине негизденип XVIII кылымдын акыркы чейрегинде Венада музыка чыгармачылдары — композиторлордун өзүнө мүнөздүү мектеби пайда болду. Тарыхта “Вена классикалык мектеби” наамы менен даңкы чыккан бул чыгармачылык мектеп салттары алгач Йозеф Гайдн (1732—1809) жана Вольфганг Амадей Моцарт (1756—1791) музыка чыгармаларында калыпташып, кийинчерээк алардын жаш замандашы Людвиг ван Бетховен (1770—1827) тарабынан чыгармачылык менен улантылган эле.

Й.Гайдн

В.Моцарт

Л.Бетховен

Ушул мектеп көрүнүктүүлөрү дүйнөлүк музыка маданиятын соната, квартет, симфония сыяктуу ири аспаптык музыка чыгармалары менен байытууга жетишишти.

Вена классикалык мектебинин композиторлору чыгармачылыгында симфония жанрынын классика формасы да үзүл-кесил калыпташып, өнүктү. Ошого карата бул түрдөгү симфония төрт бөлүктөн турган түркүмдүү чыгарма болуп, анын алгачкы бөлүгү тез темпте (соната аллегросу), экинчи бөлүгү жай жана салмактуу, үчүнчүсү болсо бий (менуэт, скерцо) характеринде жана аяктоочу төртүнчү бөлүгү өрчүгөн финал түрүндө жаңырган. Адатта, бул сыяктуу симфониялык чыгармаларды ушуга адистешкен симфониялык оркестр аткарат.

Вена классикалык мектеби көрүнүктүүлөрүнөн Й. Гайдн жүздөн ашык, В. Моцарт кырк бир, Л. Бетховен тогуз симфониялык чыгармаларын жараткан.

Вена классикалык мектеби композиторлору опера искусствосун да көп мазмундуу чыгармалары менен байытууга, өнүктүрүүгө өз салымдарын кошушкан. Буга В. А. Моцарттын “Фигаронун үйлөнүшү”, “Сыйкырдуу флейта”, “Дон Жуан”, Л. Бетховендин “Фиделио” опералары жаркын далили болот.

● Й. Гайдн, В. Моцарт же Л. Бетховендин чыгармаларынан үлгүлөр уккула.

ЖАЗГЫ ЧАКЫРЫК

Музыкасы Бетховендики

Орточо

Про- снись ско- рей, ско-
рей про-снись, при-ро- да, по- ра, про-снись от
тяж-ких зим-них снов; ты сбрось с се-бя хо-

Моцарт жана Бетховендин чыгармачылыгы жөнүндө

Австриялык улуу композитор, Вена классикалык мектебинин ири көрүнүктүүсү Вольфганг Амадей Моцарт (1756.27.1 Зальцбург, 1791.5.12, Вена) жаркын талант жана күчтүү эс-тутум ээси болгон. Музыкадан алгачкы сабактарды атасы Леопольд Моцарттан алат жана тез арада клавиштүү инструменттердин чебер аткаруучусу катарында тааныла баштайт.

Вольфганг Амадей Моцарт Зальцбург князь-архиепископ сарайында концертмейстер (1769–1777) жана органчы (1779–1781), Австрия императору Иосиф II сарайында музыкант жана композитор (1787-жылдан) кызматтарында иштеген. Анын калемине таандык 41 симфония мазмунунда Йозеф Гайдн чыгармачылыгына калыптанган симфония жанрынын жаңы маанилер менен байытылганын көрөбүз. Ошондой эле Моцарт опера жанрынын өнүгүшүнө да чоң салым кошкон өнөрпоз эсептелет. Анын "Фигаронун үйлөнүшү" опера-комедиясы (1786), "Дон Жуан" опера-драмасы (1787), "Сыйкырдуу флейта" опера-жомогу (1791) сыяктуу чыгармаларынын көркөмдүк мааниси салмактуу болгон. Ошондой эле, Моцарт кантата, рекем, кылдуу квартет, ыр, түрдүү инструменттер (скрипка, фортепиано жана б.) үчүн концерт, соната сыяктуу көптөгөн жанрларда өлбөс чыгармаларды жаратты.

Вена классикалык мектебинин дагы бир ири көрүнүктүүсү Людвиг ван Бетховен (1770.16.12 Бонн — 1827, Вена) да Моцарт сыяктуу музыкадан алгачкы сабакты атасы Иоганн Бетховенден алган. 1792-жылы Вена шаарына көчүп келгенден кийин, Й.Гайдндан композиция сырларын терең өздөштүрөт. Азыркы убакта фортепиано аткаруучусу жана дирижёр катарында Венада абройго ээ болот.

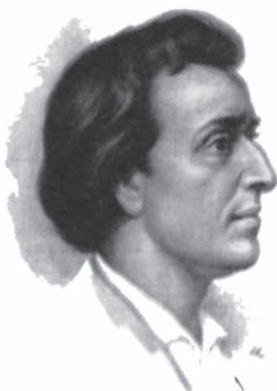
Бетховендин композиторлук чыгармачылыгында баатырдык, бакытка жетишүү үчүн күрөшүү, адамзаттын бакыт-таалай жолунда керек болсо жанын аябастык идеялары жаңырат. Композитор жараткан квартеттер, фортепиано жана скрипка үчүн концерт, сонаталар, "Фиделио" операсы, 9 симфония жана көптөгөн чыгармалары дүйнөлүк музыка казынасынан орун алган.

1. Вена классикалык мектебинин көрүнүктүүлөрүнөн кимдерди билесинер?
2. Алардын чыгармачылыгында кайсы музыкалык жанрлар өнүктү?
3. "Юрта садокат" ырын жатка ырдагыла.
4. Вена мектебинин композиторлорун айтып бергиле.
5. "Фиделио" операсы кимдин чыгармачылыгына тиешелүү?

5-тема. XIX – XX КЫЛЫМДАРДА МУЗЫКА МАДАНИЯТЫ. МУЗЫКАДА ИМПРЕССИОНИЗМ

XIX кылымга келип Европа мамлекеттеринде композиторлук чыгармачылыгы кеңири жайылды, дүйнөгө даңкы тараган классикалык улуттук мектептер (мисалы, орус, поляк, чех, норвеж, венгер ж.б.) жүзөгө келди. Ошону менен бирге композиторлордун чыгармачылыгында башка искусство түрлөрүндө болгону сыяктуу түрдүү чыгармачылык агымдар да калыпташты. Мындан, XIX кылымдын баштарында Европанын көптөгөн композиторлорунун чыгармачылыгында романтизм көркөм багыты пайда болду.

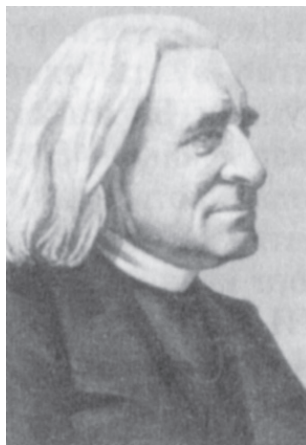
Ф. Шопен

Ф. Шуберт

Н. Паганини

Ф. Лист

Француз тилинен алынган «романтизм» сөзү кеңири мааниде, өнөрпоздун өзү жашап турган жашоосунан канааттанбай, балким арзуу кылган кыялдуу болмушту сүрөттөөгө умтулушканын түшүндүрөт. Ошол себептүү, көпчүлүк романтикалык композиторлордун чыгармачылыгында фантастикалык образдар, таттуу кыял темалары маанилүү орунду ээлейт. Бул боюнча романтизм көркөм усулу австриялык композитор Франц Шуберт, италиялык композиторлор Н.Паганини, Ж.Россини, поляк композитору Ф.Шопен, немис композиторлору К.Вебер, Ф.Мендельсон, Р.Шуман, Р.Вагнер, венгер композитору Ф.Лист, француз композитору Г.Берлиоз чыгармаларында ачык-айкын көрүнөт.

Бул композиторлордун чыгармачылыгында романтикалык рух менен сугарылган симфония, опера, баллада, ыр жана программалуу музыка жанрлары өнүктү. Аларда элдин турмушу жана табият көрүнүштөрү, турмуштук жана фантастикалык образдар көркөм туюнтулган.

● Ф. Шуберттин «Серенадасын» уккула.

Орточо

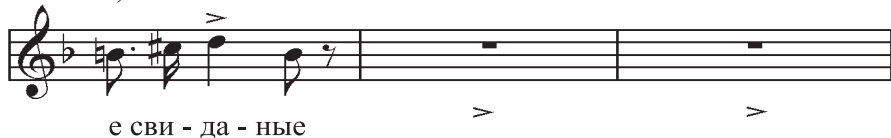
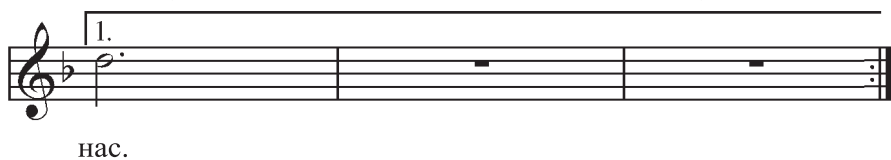
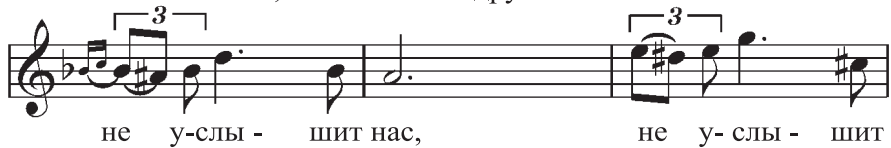
Песнь мо - я ле - тит с моль - бо - ю

ти - хо в час ноч-ной.

В ро - щу лег - ко - ю сто-по - ю

ты при-ди, друг мой.

При лу - не шу-мят у-ны - ло

Көркөм чыгармачылыкта жүзөгө келген реализм багытында турмуштук болмушту болгондой туюнтуу жана азыркы убакта адамгерчиликтүү идеяларына обон салуу үстөмдүгү эсептелет. Сындоочу реализмде болсо коомдо учуроочу айрым илдет жана адилетсиздиктер кескин сынга алынат. Музыка искусствосунда реализм принциптери, итальян композитору Ж.Верди, француз композитору Ж.Бизе, орус композиторлору М.Глинка, А.Даргомыжский, М.Мусоргский, П.Чайковский, А.Бородин, Н.Римский-Корсаковдордун чыгармачылыгында күзөтүлөт.

М.Мусоргский

Ж.Верди

М.И.Глинка
«Камаринская»

Орус классикалык музыкасынын негиздөөчүсү М.И.Глинка өзүнөн бай чыгармачылык мурас калтырды. Бул руханий мурастын негизин анын калемине тийиштүү «Иван Сусанин» жана «Руслан жана Людмила» опералары, симфониялык чыгармалары, драмалык спектаклге музыка, фортепиано чыгармалары, романс жана ырлары түзөт.

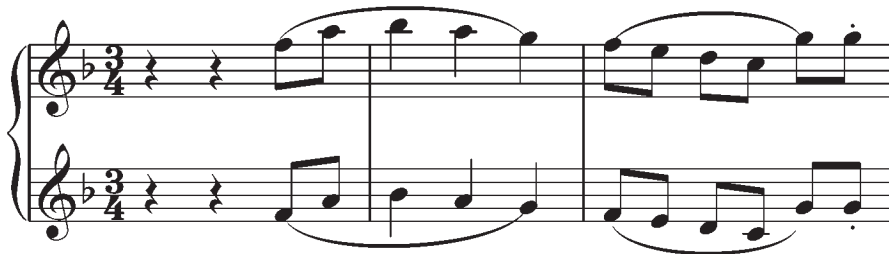
Композитордун эң чоң кызматы, ал чыгармачылыгы менен орус классикалык композитордук тарыхый багытын берди жана ошону менен бирге дүйнөлүк классика музыкасынын өнүгүшүнө өз салымын кошту. Ошондуктан, М.И.Глинка орус симфониялык музыкасы негиздөөчүлөрүнөн бири болуп эсептелет. Буга анын симфониялык оркестр үчүн жазылган «Камаринская» фантазиясы мисал боло алат. Ушул чыгармада композитор орус элдик ырларынан «Тойго тартуу», «Бийик тоонун артында» жана «Камаринская»лардын күүлөрүн чебердик менен колдоп, түрдүү-түстүү композиция жаратууга жетишкен.

Жаратылган күүлөрдүн бири «Бийик тоонун артында» обондуу жазылган.

М.Глинка

СВАДЕБНАЯ (ТОЙГО ТАРТУУ)

Ушул күүдөн өзгөчө экинчи тема азил жана бийге негизделген куунак «Камаринская» эсептелет.

КАМАРИНСКАЯ

Чыгарманын уландысында эки тема түрдүүчө көрүнүштөрдө түрлөнүп, жаңы сыпаттар ачылат жана ошонун натыйжасында көлөмдүү чыгарма даражасында өнүгөт. Ушул арада элдик күүлөрдүн негизинде классикалык симфониялык чыгарманын жаралышынын күбөсү болобуз. М.И.Глинканын симфониялык оркестр үчүн «Камаринская» фантазиясы композитордун: «Музыканы эл жаратат, биз өнөрпоздор болсо ага тек гана өң беребиз»,— деген белгилүү сөзүн дагы бир жолу айтат.

XIX кылымдын акыркы чейрегине келип Батыш Европа музыка искусствосунда импрессионизм көркөм агымы калыптана баштады. Импрессионизм аталышы французча «им-

прессион» сөзүнөн алынган болуп, «таасир» маанисин билдирет. Мында классицизм же романтизм туурасынан койгон «өмүр же өлүм» маселелери эмес, балким күндөлүк тиричилик көрүнүштөрү жана алардан алынган алгачкы таасирлер көркөмдөштүрүлөт.

Импрессионизм агымы алгач К.Моне, О.Ренсар, Е.Дега, К.Писсаро сыяктуу француз сүрөтчүлөрүнүн чыгармачылыгында жүзөгө келип, кийин көркөм адабият, театр катарында музыка искусствосунда да өзүнө мүнөздүү түрдө көрсөтүлдү. Музыкалык импрессионизм өзгөчөлүктөрү француз композиторлору — К.Дебюсси, М.Равел, итальян композиторлору — О.Респиги, А.Казелла, англис композиторлору — Ф.Делиус, С.Скотт жана башкалар чыгармачылыгында өз көрүнүшүн тапты.

XX кылымдын ортолоруна келип импрессионизм көркөм агымы жоюлду.

YOSHLIK QO'SHIG'I

(Савти Муножот күүсү)

Ылдам *Мухтар Аишафий кайта иштеген*

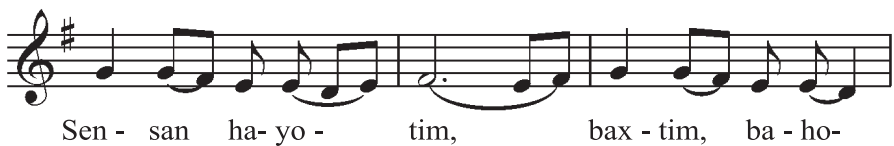
Qan -day go' - zal - dir bu yosh- lik, ba-

hor, Ko'ng- lim - ga ma - yin

kuy yang - lig' yo - qar. Ko'ng- lim - ga ma-

yin kuy yang- lig' yo - qar.

f Sen a- bad yash - na, gul-la, jon o'l-

bu yosh - lik, ba - hor, ko'ng- lim - ga ma -
yin kuy yang - lig' yo - qar.
O'r - gi - lay shun - day
cha - man di - yor - dan.

Qanday go'zaldir bu yoshlik, bahor,
Ko'nglimga mayin kuy yanglig' yoqar.

Sen abad yashna, gulla, jon o'lkam,
O'lkaki aziz, ulug'vor, ko'rkam.

Jonini fidodir, senga diyorim,
Sensan hayotim baxtim bahorim.

 Ф. Шуберттин «Серенада» чыгармасын талкуулагыла.

- ?! 1. Романтизм дегенде эмнени түшүнөсүнөр?
2. Кайсы композиторлордун чыгармачылыгы романтизм көркөм багытына тиешелүү?
3. Импрессионизм дегенде эмнени түшүнөсүнөр?

6-7-тема. XX КЫЛЫМ ӨЗБЕКСТАН МУЗЫКА МАДАНИЯТЫНА КАРАТА

XX кылым Өзбекстан музыка маданиятында чоң өзгөрүштөр болду. Мында элдик музыка, салттуу кесиптик өнүгүшү менен бирге дагы көп үндүү музыкага тиешелүү опера,

симфония, балет, оратория, хор, соната, киномузыка, эстрада сыяктуу жанрлар да жүзөгө келе баштаганы көзгө ташталат.

Азыркы убакта, Республикада музыкалык билим берүүнүн европача усулуна негизделген атайын окуу жайлары, Ташкент Мамлекеттик консерваториясы ачылгандыгын, ошондой эле, музыкалык драма жана комедия, опера жана балет чыгармаларын сахналаштырышка болжолдонгон театр труппалары түзүлгөндүгүн көрөбүз.

Ошону менен бирге, көп кылымдык тарыхка ээ салттуу обончулукта (бастакорлук) жаңы тараптар көрсөтүлөт, музыкалык чыгармачылыктын «европача» көрүнүшү болгон композиторлук багыты болсо ылдам темптерде калыптана баштайт.

Композиторлук чыгармачылыгы. Өзбек музыкасынын XX кылымдагы өнүгүшүндө композиторлук чыгармачылыгы өзүнчө орунду ээлейт. Обончулар (бастакорлор), адатта чебер музыкант же жеке аткаруучу болуп, салттуу музыка түрлөрү болгон ашула, катта ашула, сувора, макам, күү сыяктуу жанрларда чыгармачылык кылып келишкен. Мында обончулар өздөрү чыгарган чыгармаларынын алгачкы аткаруучулары катарында да элге таанылышкан. Элибиздин сүйүктүү өнөрпоздору болгон Хажы Абдулазиз Расулов, Молдо Тойчу Ташмухамедов, Токтосун Жалилов, Юнус Ражабий, Камилжан Жаббаров, Ганижан Ташматов, Мухаммаджан Мирзаев, Фахриддин Садыков сыяктуу обончулардын иш-аракети буга мисал болушу мүмкүн. Алардын ар бири таланттуу чыгармачыл болушу менен бирге, чебер аткаруучулар да болушкан.

XX кылымда өзбек обончулары улуттук музыкабыздын жанрлар айланасын жаңы үлгүлөр менен кеңейтүүгө да өз салымдарын кошушту. Бул тууралуу, айрыкча, обончу Токтосун Жалиловдун (1896-1966) иш-аракети көңүл бурарлык. Көптөгөн элдик күү, кушик жана ашулалардын автору болгон Токтосун Жалилов Республикабызда музыкалык драма жанрынын калыптанып, өнүгүшүнө чоң салым кошту. Мындан, атактуу өнөрпоз «Халима», «Гулсара», «Нурхан», «Тахир жана Зухра», «Рафшан жана Зулхумор», «Алпамыш» сыяктуу сахна чыгармаларына ажайып музыка үлгүлөрүн жаратты.

◎ *«Тахир жана Зухра» музыкалык драмасынан Тахир жана Зухра дуэтин уккула.*

ХАЖЫ АБДУЛАЗИЗ РАСУЛОВ

*Хажы Абдулазиз
Расулов*

Самарканддык атактуу хафиз жана обончу, Ўзбекистан эл артисти Хажы Абдулазиз Расулов (1852—1936) танбур жана дутар чертүү, ошондой эле ырдоо жолдорун терең ээлеген өнөрпоз. Ал танбурда макам аспап күүлөрүн аткаруучу танбурчу — өнөрпоз Хажы Рахымбердиден, ал ыр өнөрүн алгач таанымал хафиз Борухтан, кийинчерээк Бухарада устат — макамчы Ата Жалал Насырдан үйрөндү.

Абдулазиз Расулов ыйык Мекке Мунавварага ажыга барып, «хажы» атын алган. Хажы Абдулазиз Расуловдун аткаруучулук репертуарында 200 дөн ашык ыр жана аспап күүлөрү болуп, мында хафиз ыр жолдорун Бухара — Самарканд салтына таандык өзбек жана тажик тилдеринде ырдаган. Ошону менен бирге Х.А.Расулов Бухара — Самарканд музыка усулун гана эмес, өзбек музыкасына тийиштүү башка жергиликтүү салттарды да чыгармачылыгында өздөштүрө алган өнөрпоз. Бухара—Самарканд хафиздери макам ыр жолдорун танбурда коштоочулук кылып ырдашса, Х.А.Расулов бул орунда дутарды да колдонгон. Макам аткаруучулугунда дутардан пайдалануу Хarezм жана Фергана—Ташкент музыка усулдарына көбүрөөк мүнөздүү.

Х.А.Расулов Хarezм күүлөрүн, анын ичинде, дастандарды да жакшы билген, алардан өз чыгармачылыгында өнүмдүү пайдаланган. Устаттын «Бозургоний» деп аталган ыр үлгүсү Хarezм дастан күүлөрүнүн негизинде, ал эми белгилүү «Гулизорим» аттуу ыры Фергана—Ташкент «Эшвойи» негизинде чыгарылган.

ЮНУС РАЖАБИЙ

Көрүнүктүү композитор, аткаруучу жана музыкант, Ўзбекистан эл артисти, академик Юнус Ражабий (1897—1976) улуттук музыка маданиятыбыздын гүлдөшүнө чоң салым кошкон. Атактуу өнөрпоздун жогорулоо баскычтары алгач медреседе,

салттуу билим алуу менен башталып, кийинчерээк Түркстан Калк консерваториясы (1919–1923), Ташкент Жогорку музыка мектебинин даярдоо курсу (1934) жана Москвада түзүлгөн композиторлор курсунда (1940–1941) уланткан. Классикалык музыка үлгүлөрүнөн Ташкент-Фергана макам жолдорун белгилүү хафиздер Мырза Касым, Шорахим Шоумаров жана Молдо Тойчу Ташмухамедовдон үйрөндү. Бухара макамдарын Хажы Абдулазиз Расулов, Домла Халим Ибадов сыяктуу макамчылардын устаттыгында өздөштүрдү.

Юнус Ражабий

Алган терең билими жана практикалык-чыгармачылык тажрыйбаларынын аркасында Юнус Ражабий Фергана – Ташкент макам жолдору, Шашмакам түркүмү, катта ашула (чоң ыр), обончулук чыгармалары жана элдик музыка чыгармачылыгынын түрдүү үлгүлөрүн нота жазууларына алып, аларды беш томдук «Өзбек элдик музыкасы» жана алты томдук «Шашмакам» топтомдорунда басмадан чыгарууга жетишти. Ошону менен бирге, Юнус Ражабий Өзбекстан радиосунун алдындагы 1959-жылда Макам ансамбли чыгармачылык тобун түзүп, өмүрүнүн акырына чейин ага көркөм жетекчилик кылды.

Юнус Ражабий композиторлук тармагында элдик улуттук усулду алдыга сүргөн өнөрпоз. Өзгөчө, анын «Фабрика ялласи», «Бизнинг даврон», «Ўзбекистон», «Баҳор келди», «Ўйин баёти», «Ўйин дугохи», «Пахта», «Кошки», «Куйгай», «Раъноланмасун» сыяктуу ыр жана бий күүлөрү, чыгармачылык кызматташтыктардын натыйжасында жаралган «Фархад жана Ширин», «Муканна», «Наваий Астрободда» музыкалык драмалары жана «Зайнаб жана Аман» операсында көп кылымдык көркөм салттар заман рухунда кайра жанданды.

⊙△ «Зайнаб жана Аман» операсынан Эргештин ырын уккула жана ырдагыла.

Ылдам

Suv - dan ko' - tar - dim ko' - za, ko' - za - da ol -

tin g'o' - za, ko' - za - yu, g'o' - za - yu qo' - lim - da,

yal - la - li bo - bo, yal - la. U - zum - zor - lar -

dan shin - ni, chin - ni - kor - lar - dan chin - ni!

U-zum- zor- lar - dan shin -ni, chin - ni - kor - lar -

dan chin- ni. Shin- ni- yu, chin- ni- yu, ko' - za- yu g' o' - za

qo' - lim - da, yal - la - li bo - bo, yal- la.

So - at - ga ol - dim zan - jir, bog' - lar - dan ter -

dim zan - jir. Zan- ji - ru, an - ji - ru, shin - ni - yu, chin- ni- yu,

ko' - za- yu g'o' - za qo' - lim - da, yal - la - li bo - bo,

yal - la. Zan - ji - ru, an - ji - ru, shin - ni - yu, chin - ni - yu,

ko' - za - yu g'o' - za qo' - lim - da, yal - la li bo - bo,

yal - la. O'r - mon - lar - dan ar - cha

bo - fan - da - lar - dan par - cha, o'r - mon - lar - dan

ar - cha, bo - fan - da - lar - dan par - cha.

Ar - cha - yu, har - cha - yu, zan - ji - ru, an - ji - ru,

shin - ni - yu, chin - ni - yu, ko' - za - yu g'o' - za qo' - lim - da

yal - la - li bo - bo, yal - la. Ar - cha - yu, par - cha - yu

zan - ji - ru, an - ji - ru, shin - ni - yu, chin - ni - yu

Алгач Батыш Европада пайда болгон композиторлукка мүнөздүү музыкалык жанрлар жана чыгармачылык салттарынын Өзбекстан маданиятына кирип келишинде орус өнөрпоздорунун кызматы чоң болгон. Бул жараянда композиторлор элдик музыка байлыктарына таянган абалда музыкалык драма, опера, симфония, киномузыка жана башка чыгармаларды жаратканга умтулушкан. Өзгөчө, В.Успенский, Николай Миров, Сергей Василенко, Алексей Козловский, Рейнголд Глиэр, Георгий Мушель жана башка орус маданиятынын көрүнүктүүлөрү өздөрүнүн Өзбекстанда чыгармачылык кылган чыгармаларында музыкалык фольклор үлгүлөрүнөн кенири пайдаланышкан. Ушул негизде, мисалы, В.Успенский симфониялык оркестр үчүн «Четыре мелодии народов Средней Азии» сюитасын, А. Козловский «Лола» сюитасы жана «Танавор» балетин, Р. Глиэр «Фаргона байрами» симфониялык увертюрасын жараткан. Бул абал кийинчерээк өзбек композиторлору – Талибжан Садыков, Мухтар Ашрафий, Мутал Бурханов, Дони Закиров, Сулайман Юдаков, Манас Левиев, Сайфи Жалил, Икрам Акбаров, Мирсадык Тажиев сыяктуу өзбек композиторлору тарабынан чыгармачылык менен улантылды.

106

керек. Мындан, 1939-жылы сахналаштырылган алгачкы өзбек операсы «Бурон» М. Ашрафий жана С. Василенко кызматташтыгында, 1940-жылы «сахна» жүзүн көргөн «Лайли жана Мажнун» операсы болсо Р. Глиэр жана Т. Садыковдордун кызматташтыгынын натыйжасында жүзөгө келген болчу.

Өзбек композиторлорунун музыкалык сахна жанрларын өздөштүрүү боюнча кийинки жылдарда алып барган иш-аракеттери кыйла көңүл бурарлык болгон. Өзгөчө М. Ашрафийнин «Дилорам», С. Юдаковдун «Майсаранын иши», С. Бабаевдин «Хамза», И. Акбаровдун «Сугд элинин кабыланы», Р. Хамраевдин «Зулматдан зиё», С. Жалилдин «Зебуннисо» операларында ушундай натыйжаларды көрүү мүмкүн.

● *Өзбек композиторлорунун чыгармаларынан үлгүлөр уккула.*

YAKKADIR TOSHKENT

Сөзү *Усман Кучкардыкы* Музыкасы *Диларам Амануллаеваныкы*

Орточо, шашпастан

Pa-rij dir(o)Ko -hi - ra Ru -mo, mak-ka-dir,

Ey, do's-tim Tosh-kent -ning tup-ro - g'i - ni o'p,

O'z - be-kis - ton tan -ho, Tosh- kent yak- ka - dir,

o-nam - san, meh -rim - ni ay -

tar-man, Tosh-kent ko'z - da yosh , bag'-ring-ga qay -

tar-man, Tosh- kent ey do's - tim, Tosh- kent-ning,

tup-ro - g'i -ni o'p, O'z - be-kis - ton tan -ho,

yak - ka - dir Tosh - kent.

Ko‘zlangan manzilim uzoqdir zotan,
Istiqlolga boqqan ko‘zimsan, Toshkent.
Mening uyg‘oq turgan yuragim — Vatan,
Vatanim yuragi o‘zingsan — Toshkent.

Bir sayyoh singari dunyoni kezdim,
Po‘taxtlarni ko‘rdim do‘vru‘gi doston.
Vatan qayda bo‘lmay mehringni sezdim,
Mehring tortaverdi jon O‘zbekiston.

В.А. УСПЕНСКИЙ ЖӨНҮНДӨ

Орус маданиятынын жаркын көрүнүшү, белгилүү музыка этнографы жана таланттуу чыгармачыл Виктор Александрович Успенский (1879-1949) XX кылым Өзбекстан музыка өнүгүшүнө татыктуу салым кошту. Ал Санкт-Петербург консерваториясын бүтүрүп, 1917-жылы Ташкентке келген кезинен баштап өзбек элдик жана кесиптик музыкасын үйрөнүп, аларды нотага жазып алууда жан күйөрлүк көрсөттү. 1922-жылы В.А.Успенский мамлекеттик жана коомдук ишмери, акын, драматург жана окумуштуу Абдурауф Фитраттын демилгеси менен классикалык Шашмакамды бухаралык устаттар — хафиз Ата Жалал Насыр жана Ата Гиёс Абдуганилердин аткаруусунда жазып алды. Ушул нота жазуулары 1924-жылы «Алты музыкалык нота (макам)»¹ наамы менен басылып чыкты. Аткарылган бул эмгектин натыйжаларын жогору баалаган профессор А. Фитрат өз ыраазычылыгын билдирген эле: «Байыркы макамдарды жыйноо жана жазып алуу сизге тапшырылган болчу. Сиз, бул милдетти чебердик менен аткардыңыз жана Чыгыш музыкасын топтоп, басмадан чыгарып, көркөмдөштүрүү ишине абдан чоң салым кошкондугуңуз үчүн рахматыбызды кабыл алыңыз. А.Фитрат»².

*В.А. Успенский жана
Ш.Шоумаров*

¹ «Шашмакам».

² А.Х. Жаббаров. Өзбекстан композиторлору жана музыка таануучулары. Ташкент. 2004. 361-бет.

В.А. Успенский, ошондой эле, ташкенттик атактуу хафиз Шорахим Шоумаровдон «Чоргох», «Баёт», «Шахнози Гулёр», «Дугох-Хусайн» сыяктуу Фергана — Ташкент макам ашула жолдорун да нота жазууларында чагылдырууга жетишкен. Ошондой эле, элдин руханий жашоосунун ажыралгыс бөлүгү болгон музыкалык фольклорго чоң маани берген. Бул боюнча ал өз макалаларынын биринде ушундай деп жазган: «Элдик музыка чыгармачылыгын жыйноо жана үйрөнүү иштери маданият тарыхынын негизги милдеттеринин бирин түзөт. Ыр руханий жашоого абдан жакын болгонунан, элдин эң ыйык сезимдерин билдирет, анын ички дүйнөсү, келбети, кала берсе, жашоо түрүн белгилейт».

В.А. Успенский Республикабыздын Хива, Бухара, Самарканд, Кокон, Андижан жана Маргилан шаарларына, ошондой эле, коңшу Түркмөнстан жана Тажикстан Республикаларынын катар райондоруна музыкалык-этнографиялык экспедицияларды уюштурган. Бул илимий-чыгармачылык эмгек жараянында абдан бай музыка үлгүлөрү жыйнап алынган болчу.

В.А. Успенский өзүнүн композиторлук чыгармачылыгында макам жана элдик күүлөргө негизденип музыкалык чыгармаларды жазгандыгы натыйжалуу болгон. Өзгөчө, ал «Четыре мелодии народов Средней Азии» аттуу оркестр сюитасында афган, казак жана өзбек элдик обондорун чебердик менен колдонгон болсо, оркестрдин аткаруусу үчүн болжолдонгон «Дугох-Хусайн», «Поэма-рапсодия», «Лирикалык поэма» жана «Фархад жана Ширин» музыкалык драмасында макам жолдоруна чыгармачылык менен таянган.

- ?! 1. «Лола» сюитасы жана «Танавор» балетин кайсы композитор жараткан?
2. Өзбек композиторлорун аныктагыла:
А.Козловский, С.Василенко, Т.Садыков, М.Ашрафий, Р.Глиэр, М.Бурханов, Д.Закиров.
3. Алгачкы өзбек операсы кандай аталат?
4. «Майсаранын иши» операсын ким жазган?
5. В.Успенский Өзбекстанда кандай иштерди жүзөгө ашырган?
6. «Яккадир Тошкент» ырында кандай идея алдыга сүрүлгөн?

9-тема. МИРСАДЫК ТАЖИЕВ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА ӨЗБЕК СИМФОНИЯСЫНЫН ӨРКҮНДӨШҮ

Ўзбекистанда симфониялык музыка-нын калыптануу жана өнүгүү жараяны «жөнөкөйдөн татаалга» принциптери негизинде баскычтуу жүзөгө ашты. Ал-гач, 1920-жылдары өзбек элдик күүлөрүн симфониялык оркестрге ылайыкташты-руу практикасы колдонулган болсо, кийинки он жылдыктар (1930–1940) ичинде сюита, поэма, увертюра сыяк-туу жанрлар композиторлор тарабынан практикада өздөштүрүлдү. Жетишил-ген чыгармачылык натыйжалар азыркы

кезде симфония жаратуу үчүн да маанилүү пайдубал болду.

Ўзбекистанда эмгек сиңирген искусство ишмери, композитор Мирсадык Тажиев (1944-1996) улуттук симфония жара-туу ишине өз салымын кошкон В.Успенский, А.Козловский, Г.Мушель, М.Ашрафий жана башка ата-бабалардын «жолун» татыктуу улантууга жана бул боюнча топтолгон көркөм на-тыйжаларды жаңы даражага көтөрүүгө жетишти. Кала берсе, М.Тажиев өз чыгармачылыгында Ю. Гайдндан тартып Д.Шо-стаковичке чейин болгон доор «классикалык симфония» же-тишкендиктерин улуттук музыка боюнча кайта талкуулоого жана аларды классикалык макам мыйзамчылыктары менен айкалыштырууга жетишилди. Булардын натыйжасынын арка-сында классикалык өзбек симфониясы жүзөгө келип, анын даңкы дүйнөгө белгилүү болду. Өзгөчө, М.Тажиев жалпы 19 симфония жараткан, алардан 3, 4, 5, жана 8-симфониялары Казакстан, Россия, Болгария, Австрия жана башка чет мамле-кеттерде аткарылган.

● *М.Тажиевдин чыгармаларынан үлгүлөр уккула.*

МАТНИЯЗ ЮСУПОВ

Ўзбекистанда эмгек сиңирген искусство ишмери, ком-позитор, музыкант жана жеке аткаруучу Матнияз Юсупов (1925–1992) Хареzm макамдарын устат Матпано Ата Худай-

Матнияз Юсупов

бергеновдон үйрөндү, ошондой эле бул макамдарды асырап калууга чоң салым кошту. Ал Харе́зм макамадарын толук түркүм (б.а. чертме жана ырдоо жолдору) түрүндө биринчи болуп беш сызыктуу нотага жазып алды. Ошону менен бирге, Матнияз Юсупов Харе́зм элдик ашула жана «Суворалары», кушиқ жана лапарлары, аспаптык күү жана элдик музыкалык чыгармачылыгы үлгүлөрүн топтоп, «Өзбек элдик музыкасы» ноталар топтомунун VII жана IX томдорунда басып чыгарган эле.

Композиторлук багытында бир катар музыкалык драма жана комедиялар, опера («Хорезм кушиғи»), балет («Гулсанам»), ошондой эле симфониялык музыка жана ырларды («Шифокор киз», «Дилим билан» ж.б.) жазган. Ашулачылык главасында болсо Харе́зм макамадары, «Суворалары» жана элдик ырларынын өзүнө мүнөздүү аткаруучусу болгон.

● *CD же DVD дисктеринен пайдаланып М.Юсуповдун чыгармаларынан үлгүлөр уккула.*

NAVRO'Z QO'SHIG'I

Сөзү Назарматтыкы

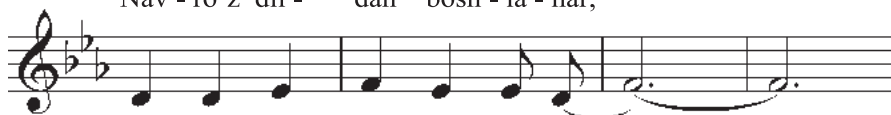
Музыкасы Рустам Абдуллаевдыкы

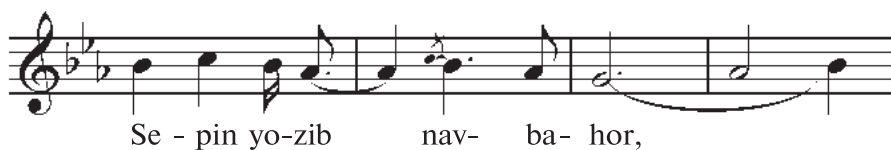
Nav-ro'z el - dan bosh-la-nar,

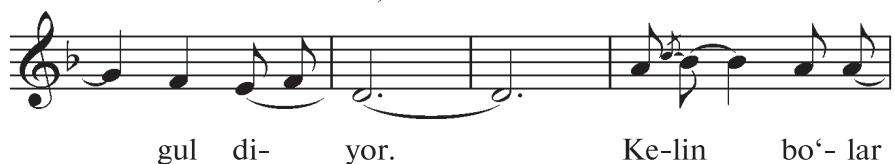
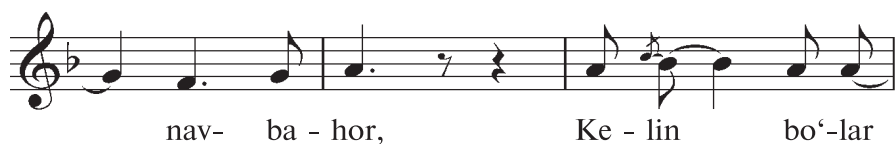
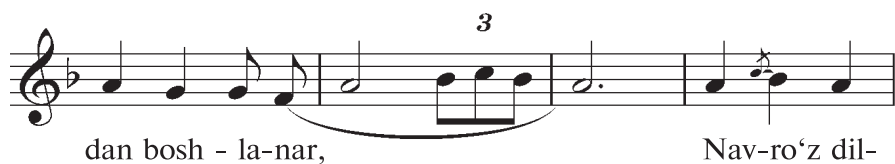

Nav - ro'z dil - dan bosh - la - nar,

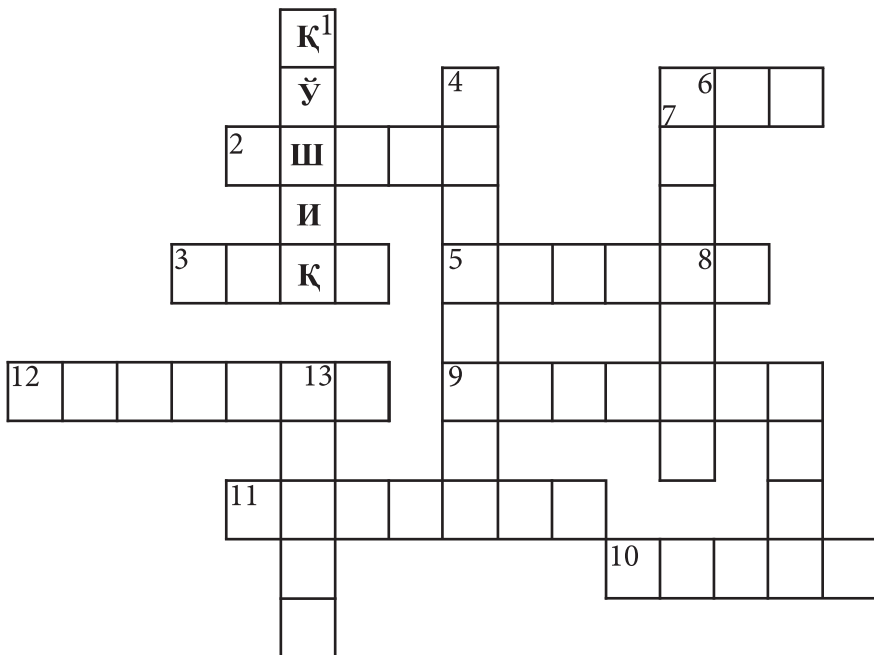
Nav - ro'z dil - dan bosh - la - nar,

?!

БАШКАТЫРМА

1. Ыр жанрларынын бири.
2. Кол, бут жана башка дене кыймылдарына негизделген искусство түрү.
3. Өзбек улуттук күү жана ырларды жаратуучу өнөрпоз.
4. «Тангалик болалар» фильминде аткарылган ырдын аты.
5. Обон түшүнүгүн түшүндүрүүчү музыкалык термин.
6. XX кылымда жүзөгө келген искусство түрү.
7. Инсандын тамагында пайда кылынуучу добуш.
8. Симфония, опера сыяктуу көп үндүү жанрлардын чыгармачылыгы.
9. Татаал сахналык музыкалык жанр.
10. Ырлардын кайталануучу сабы.
11. Аспаптар тобу.
12. Спектаклдердин аткарылышы үчүн болжолдонгон атайын имарат.

IV ЧЕЙРЕК

ЎЗБЕКСТАНДЫН МУЗЫКА МАДАНИЯТЫ

1-тема. ЗАМАНБАП ЎЗБЕК МУЗЫКА МАДАНИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ

Азыркы доордо ўзбек музыка маданияты байыркы жана кўп кырдуу, ошондой эле, жаңы заман салттарын топтогон абалда ўнўгўдў. Мында, элдик музыка, салттуу классикалык музыка, обончулук жана композиторлук чыгармачылыктары, ошондой эле эстрада ырчылык багыттары кўрсўтўлўт.

Ўзбек элинин руханий сулуулугу кылымдардан бери келе жаткан кўў-обондорунда ўзўнўн сонун жана кайталангыс кўркўмдўгўн тапкан. Улуттук музыка кўп кылымдар боў калыптанган ата-бабаларыбыздын бай руханиятынын ўндўрдўгў жандуу туюнтмасы болуп, бўгўнкў кўндў жаңы, улуу мамлекет жаратуучусу болгон элибиздин рухий кубаты жана жан азыгы болуп кызмат кылууда. Ошол себептен да Республикабызда улуттук музыка насил-наркыбызды кайта калыбына келтирўў жана ўнўктўрўўгў каратылган кўптўгўн кароо-тандоолор жана фестивалдардын ўткўзўлўшў салтка айланып барууда. Ўзгўчў, бул орунда «Бешик ыры», бакшы-акын жана макам аткаруучуларынын конкурстары дайыма ўткўзўлўп келе жаткандыгын айтуу мўмкўн.

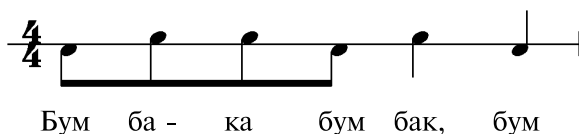
Азыркы убакта, Ганижан Ташматов, Мўхаммаджан Мирзаев, Арифхон Хатамов, Фаттаххон Мамадалиев, Гуламжан Хожикулов, Салахиддин Тухтасинов, Абдухашим Исмаилов, Улмас Расулов сыяктуу ўнўрпоздор чыгармачылыгында обончулук (бастакорлук) салттары жаңы баскычка кўтўрўлдў. Ошондой эле, композиторлук тармагында Икрам Акбаров, Мирсадык Тажиев, Мустафо Бафоев, Мирхалил Махмудов, Фархад Алимов, Бахрулло Лутфуллаев, Хабибулла Рахимов, Рустам Абдуллаев жана Надим Нархожаевдер берекелўў чыгармачылык кылып, музыка чыгармаларын угуучуларга сунушту.

Ўзбек симфониялык музыкаларынан уккула.

Кашкарча усулу.

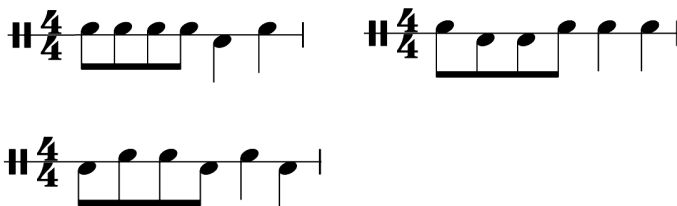
Кашкарча деп аталган урму усулу 4/4 өлчөмүндө болуп, ритмикалык түзүлүшү жагынан төмөнкүдөй көрүнүшкө ээ: Бул усулдун салттык оозеки («бум-бак» муундарындагы) көрүнүшү төмөнкүдөй:

Бум-ба-ка-бум-бак, бум.

Кашкарча усулу Сокийнамага окшош өлчөм — ритмикалык тараптары менен бий мүнөздүү усулдардын бири болуп саналат.

- ?! 1. Жаңы доор Өзбекстан музыка маданияты жөнүндө эмнелерди билесинер?
2. Заманбап усулда чыгармачылык кылган композиторлордон кимдерди билесинер?
3. Кашкарча усулун аныктагыла.

2–3-тема. АТАКТУУ ӨЗБЕК ӨНӨРПОЗДОРУ ЖАНА МУЗЫКАЛЫК ЖАМААТТАР

Өзбекстан өз мамлекет Эгемендүүлүгүнө жетишкен күндөн баштап анын музыка искусствосунда чоң өзгөрүүлөр боло баштады. Мында, улуу ата-бабаларыбыздан баасыз руханий байлык калган классикалык музыка (макам, ашула, катта ашула, сувора ж.б.) чыгармаларын элибиздин арасында кеңи-

ри жайылтуу иштери өтө маанилүү орунду ээлөөдө. Албетте, бул сыяктуу чыгармачылык иштерди амалга ашырууда атактуу өнөрпоз-аткаруучулардын кызматтары чексиз. Мындан, ата-хан өнөрпоздордон — Өзбекстан эл артисти Тургун Алиматов макамдарда жыйналган руханий көркөмдүктөрдү танбур-сатодо, гижжак-дутарда көркөм «жандандырып», элибиздин алкышына ээ болуп келүүдө.

Өзбекстан эл артистери Ганижон Ташматов, Гуламжон Хожикулов, Абдухашим Исмаилов, Улмас Расулов сыяктуу чебер музыканттар да өздөрүнүн кайталангыс гижжак күүлөрү, өзүнө мүнөздүү аткаруучулук менен классикалык музыка жана замандаш композиторлордун чыгармаларын «кооздоого» ээ болушту.

Ошондой эле, Өзбекстан эл хафиздери Арифхан Хатамов, Фаттаххан Мамадалиев, Ачилхан Атаханов, Мухаммаджан Каримов, Кувандык Искандаров, Хасан Ражабий, Махмуд Тажибаев, Өзбекстан эл артистери Атажан Худайшукуров, Муножат Йулчиева жана Мариям Саттаровалар макам ашуула жолдору, Европа жана композиторлордун чыгармаларын мыкты аткарууга жетишишти.

Азыркы кезде, классикалык макам жана элдик музыка чыгармачылыгы үлгүлөрүн угуучуларга толук жеткизүүдө Өзбекстан Телерадиокомпаниясынын алдындагы Юнус Ражабий атындагы «Маком» ансамбли, Улмас Саиджанов жетекчилигиндеги салттуу ансамбль, Хarezм областтык телевидениесинин алдындагы Хажихан Балтаев атындагы «Маком» ансамбли, Өзтелерадио компаниясынын алдындагы «Дутарчылар» ансамбли сыяктуу чыгармачыл жамааттарынын да өзүнчө орду бар.

Ошону менен бирге азыркы доор Өзбекстан музыка искусствосунда негизинен композиторлук чыгармачылыгынын чыгармаларын жаңы түрдө аткарууга болжолдонгон жамааттар (коллективдер) иш-аракети да көзгө ташталат. Бул боюнча айрыкча «Сугдиёна» элдик аспаптар камералык оркестри, Өзтелерадио компаниясынын камералык оркестри, Өзбекстан улуттук симфониялык оркестри, Дони Закиров атындагы элдик аспаптар оркестри жана Токтосун Жалилов атындагы элдик аспаптар оркестринин концерттик чыгуулары көңүл бурарлык болууда.

Ачилхан Атаханов

Арифхан Хатамов

Тургун Алиматов

Улмас Расулов

● Класс фонотекасында бар болгон Тургун Алиматов, Арифхан Хатамов, Фаттаххан Мамадалиев аткарган чыгармалардан үлгүлөр уккула.

EY O'G'UL

Сөзү Салохийники

Музыкасы Арифхан Хатамовдуку

M.M. ♩ = 86

mp

Ey o'-g'ul, had - ding - da tur,

o-tang sa -ni sot - gan - da ham,

In-chu-nin mush-fiq o- nang - ning

so'z-la-ri bot-gan-da ham.

mf

Kech-ma-gil, far-zan-

di-san (ey) kek-sa-lik ho-lin - da sen,

Kech-ma-di san-din a-lar

zah-ru zaq-qum

yut - gan -da ham.

Har ne-chuk dav-

lat-din or - tiq -

dur sa-lo-mat-

lik sen-ga,

Shu-kur-

lar tak-ror

qil- ki,

ke-cha-lar yot-gan - da ham.

Baxt yo'-lim

bog' -

lan - ma-sun,

um-rim go'-zal

o't- sin,

de- sang,

Er-ta yot-gil,

er -ta tur -gil,

yot-ma tong ot-gan-

da ham.

Aq-li past, be - bah-ra-lar

il-mu hu-nar yuq-mas, si -ra Ib-ni

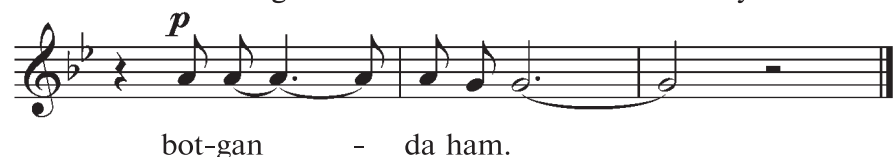
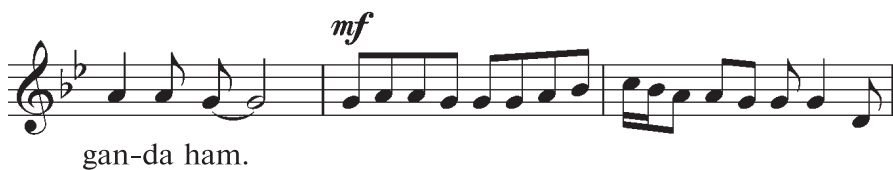

Si-no g'or i- chin - da hik-mat o'r-gat- gan-da ham.

Ol-sa mard ol-sin bo-shing-ni,

USTOZLARIM

Сөзү С.Уриновдуку

Музыкасы Х.Рахимовдуку

Вальс темпинде

Qay-noq qal-bi-

mis-li chi-roq, fik-ri ti - niq jo'sh - qin bu

loq, tong-day ti- niq, ti-lak - la - ri,

yur-gan yo' - li man-gu por- loq.

Meh-ri-gi-yo, Us-toz-la - rim, So'-zi zi-yo

Us-toz-la-rim. A ... A...

The first system of the musical score is in D major (two sharps). The vocal line (treble clef) begins with a half note D4, followed by two measures of chords (F#4-A4 and G4-B4). The lyrics "Us-toz-la-rim." are under the first two measures. The third measure has a whole rest, and the fourth measure has a half note A4 with the lyric "A ...". The fifth measure has a half note A4 with the lyric "A...". The piano accompaniment (grand staff) features chords in the right hand and single notes in the left hand. The key signature is D major, and the time signature is 4/4.

A... A... §

The second system continues the musical score. The vocal line (treble clef) has a half note A4 with the lyric "A..." in the first measure, followed by a half note G4 with the lyric "A..." in the second measure. The third measure has a whole rest, and the fourth measure has a whole rest. The piano accompaniment (grand staff) continues with chords in the right hand and single notes in the left hand. The key signature is D major, and the time signature is 4/4.

Qaynoq qalbi misli chiroq,
Fikri tiniq — jo'shqin buloq,
Tongday tiniq tilaklari,
Yurgan yo'li mangu porloq.

Mehrigiyo, Ustozlarim,
So'zi ziyo Ustozlarim.

Pur ma'no bor so'zingizda,
Quyosh balqir yuzingizda.
Bashar Sizdan kamol topar,
Chechak unar izingizdan.

Mehrigiyo, Ustozlarim,
So'zi ziyo Ustozlarim.

Havas qilar Sizga lochin,
Ko'kka yozib keng qulochin.
Pok vijdon-u imon ila,
Oqlayapsiz el ishonchin.

«ДУТАРЧЫ КЫЗДАР» АНСАМБЛИ ЖӨНҮНДӨ

1939-жылы Өзбек мамлекеттик филармониясынын алдында «Дутарчы кыз-жубандар» ансамбли түзүлүп, ага элибиздин сүйүктүү өнөрпоздору — Лутфиханым Сарымсакова көркөм жетекчи, Юнус Ражабий музыка жетекчиси жана Гафхар Рахимова балетмейстерлик кылышкан. Ансамбль аткарган программасынан «Ўзганча», «Кулинг», «Танавор», «Хаккалакам уйнасам ман», «Ёргинам» сыяктуу өзбек элдик күү жана ырлары жана композиторлордун чыгармалары орун алган.

1979-жыл Өзбекстан радиосу жана телевидениесинин алдында кайра уюштурулган «Дутарчы кыздар» ансамбли Ганижон Ташматов жетекчилигинде өз иш-аракетин уланткан болчу. Бүгүнкү күндө Г.Ташматов наамы менен жүргүзүлүп жаткан ушул ансамбль Роза Каримова жетекчилигинде өзбек элдик лапар, ыр жана бешик ырлары, ошондой эле обончу жана композиторлордун чыгармалары мыкты аткарылып келинүүдө. Айрыкча ансамбль аткарган «Чаманнор», «Ёр-ёрахон-Гулёрахон», Сим-сим оралаб», «Йул булсин», «Ёр-ёр», «Совга», Яло, яло, яло» сыяктуу ырлар эл арасында белгилүү.

- ?! 1. Атактуу өзбек өнөрпоздоруна кимдерди билесинер?
• 2. «Устозларим» ырын нота дептеринерге көчүрүп, ырдын текстин жаттап алгыла.

4-тема. ТЕАТР ИСКУССТВОСУ ЖАНА КОНЦЕРТ АТКАРУУЧУЛУК ИШ-АРАКЕТИ

Театр сөзү грекче (theatran) болуп, «тамашакана» маанисин билдирет. Театр өзүндө адабият, музыка, сахна аракети, бий, сүрөт өнөрү сыяктуу искусство түрлөрүн бириктирет.

Бүгүнкү күндө Мекенибизде отуздан ашык профессионалдык театр иш-аракет көрсөтүүдө. Ушулардан музыка искусствосу өзүнчө жетекчи мааниге ээ болгондору катарында Алишер Наваий атындагы Мамлекеттик академиялык Чоң театры, Мукийим атындагы өзбек Мамлекеттик музыкалык театрын айтуу мүмкүн. Мындан, Алишер Наваий атындагы Мамлекеттик академиялык Чоң театрында негизинен опера жана балет жанрларында аткарылган чыгармалар сахнада көрсөтүлөт. Азыркы күндө ушул театрдын чыгармачылык

жамааты австрия композитору И.А. Моцарттын «Фигаронун үйлөнүшү», «Дон Жуан», итальян композитору Ж.Вердинин «Аида», «Травиата», «Риголетто», орус композитору П.И.Чайковскийдин «Евгений Онегин» операсы, «Уйкудагы сулуу», «Ак куу көлү», «Щелкунчик» балеттери, ошондой эле өзбек композиторлорунан М.Ашрафийнин «Дилорам», И.Акбаровдун «Сугд элинин кабыланы», М.Бафоевдин «Севгим самоси» опералары, У. Мусаевдин «Тумарис», А.Эргашевдин «Хумо» балети жана дагы көптөгөн чыгармаларды сахнада аткаруу аркылуу угуучуларга тартуу кылынып келинүүдө.

Мукимий атындагы өзбек Мамлекеттик музыкалык театрында негизинен өзбек чыгармачылдары — Т.Жалиловдун «Тахир жана Зухра», М.Махмудовдун «Туйлар муборак», Ф.Алимовдун «Надира-бегим», «Суперкайнона», «Ўлдинг, азиз бўлдинг», Б.Лутфуллаевдин «Такдир», «Алпамыштын кайтышы» сыяктуу музыкалык драма чыгармалары көрсөтүлөт.

Ташкенттеги Музыкалык театр сахнасы болсо оперетта жана мюзикл жанрларындагы чыгармаларды көрсөтүүгө болжолдонгон.

Азыркы убакта, Мекенибиз Эгемендүү болгон доордон баштап театрдын жаңы көрүнүштөрү болгон аянт тамашалары да жүзөгө келди. Буга Эгемендүүлүк, Нооруз элдик майрамдары жана шаарларыбыздын куттуу күндөрү менен байланыштуу ачык аянттарда өткөзүлүп жаткан майрамдары мисал болушу мүмкүн.

Мустафа Бафоев

Анвар Эргашев

“Ўлдинг, азиз бўлдинг” музыкалык драмасынан үлгүлөр уккула.

MAVLON OTA QO‘SHIG‘I

Сөзү Нормурат Нарзуллаевдыкы Музыкасы Фархад Алимовдуку

Орточо

O-qar dar-yo der-lar u - mr - ni,

Sir -li dun -yo der -lar u- mr -

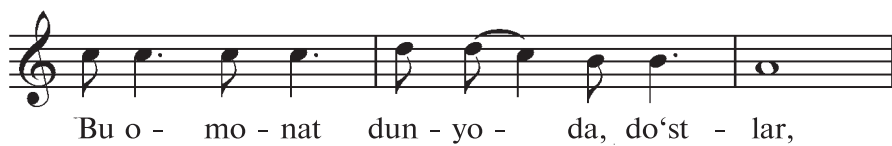
ni, o - qar dar - yo

der - lar umr - ni,

sir -li dun-yo der-lar u -mr - ni.

Bu jum-boq bu, ye-cha ol- may -

san (ey) (jon), sa- rob ro'- yo

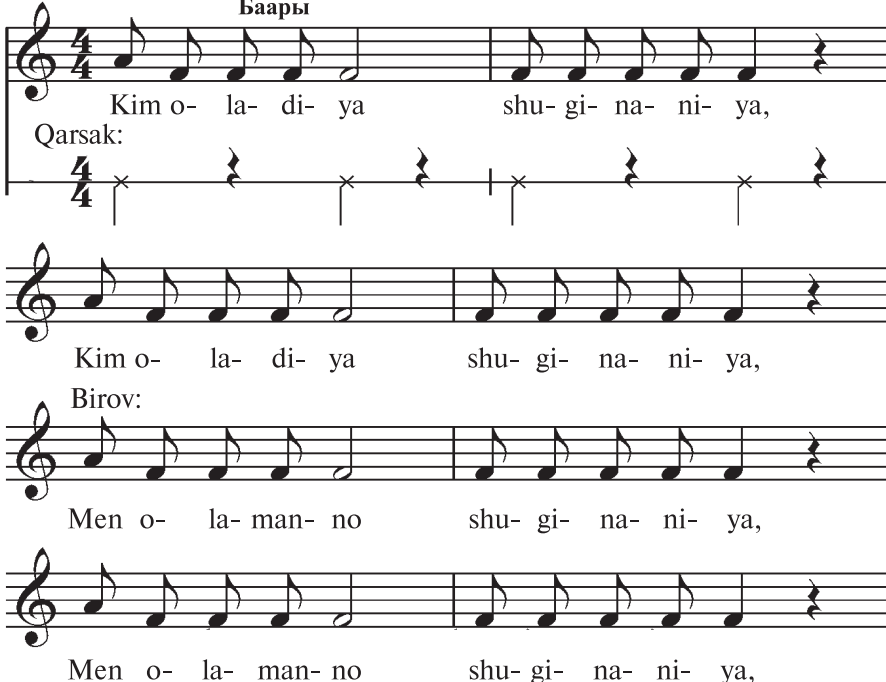
“БОЙСУН” ФОЛЬКЛОРДУК-ЭТНОГРАФИЯЛЫК АНСАМБЛИ

«Бойсун» фольклордук-этнографиялык ансамбли¹ Сурхандарыя — Кашкадарыя областтарынын байыркы элдик музыка салттарын ар тараптуу үйрөнүп, аларды кайта калыбына келтирип жаткан, ошондой эле сахна маданияты аркылуу насыякат кылып жаткан чыгармачыл топ. Өзгөчө, ансамбль катышуучулары дыйкандардын жыл мезгилдерине байланыштуу эмгек ырларын («Майда-ё, майда», «Янчик», «Ҫо, зан-зан» ж.б.), мезгилдик-салтанат ырларын («Наврўз», «Лолажон», «Ҫей, лола» ж.б.) түрдүү майрамдар менен сейилдерде жана оюн ырларын («Ким олади-я, шугинани-я», «Ха-ха-ха», «Келгин ёр, ўйнайлик» ж.б.) чын дилден жана чеберчилик менен аткарышат.

KIM OLADI-YA SHUGINANI-YA

М.М. = 116

Баары

Kim o- la- di- ya shu- gi- na- ni- ya,

Qarsak:

Kim o- la- di- ya shu- gi- na- ni- ya,

Birov:

Men o- la- man- no shu- gi- na- ni- ya,

Men o- la- man- no shu- gi- na- ni- ya,

¹ Ушул ансамбль Сурхандарыя областы, Бойсун районунун маданият ўйўнўн алдынды уўштурулган болуп, адегенде «Шалола» элдик ыр жана бий ансамбли деп аталган болчу.

Sho- tir- bo'l-sang ham o'- zing- ni- ko'r- sat

Bo- tir- bo'l- sang ham o'- zing- ni- ko'r- sat

Дыйканчылык эмгегинин башталышы жаз мезгилине туура келет. Бул мезгилде салттык «Нооруз» майрамы жана жоогазын гүлдөрүнүн өсүшү менен байланыштуу сейилдер өткөрүлөт. Негизинен, «Жоогазын сейилинде» кыр-адырларда

сейил уюштурулуп, кучак-кучак жоогазын терилген жана ал жаштык, сулуулук жана майрам белгиси катарында атайын ырларда ырдалган. Бул салт бүгүнкү күндө да улантылып келинүүдө.

- ?! 1. Театр жөнүндө кандай түшүнүккө ээ болдуңар?
- 2. “Мавлон ата кушиги” кайсы музыкалык драмада ырдалат?
3. Композитор А.Эргашевдин кандай балетин билесинер?
4. “Бойсун” фольклордук этнографиялык ансамбли кайсы областта иш-аракет көрсөтөт жана кандай чыгармаларды аткарган?
5. “Устозларим” ырында кандай альтерация белгилери колдонулган жана кайсы тональностко туура келет?

5–6-тема. ТЕЛЕВИДЕНИЕ ЖАНА КИНО МУЗЫКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Телевидение элибизге түрдүү маалыматтарды жеткизип берүү менен бирге искусство түрлөрүн (музыка, сүрөт өнөрү, поэзия, архитектуралык ж.б.) да кеңири жайылтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Албетте, бул боюнча музыка искусствосунун өзүнчө оруну бар. Себеби, бүгүнкү күндүн телевидениесин, андагы бардык көрсөтүү программаларын музыкасыз элестетип болбойт. Буга Өзбекстан Телерадиокомпаниясы аркылуу күн сайын эфирге узатылып жаткан көрсөтүүлөр анык далил боло алат.

Музыкага арналган атайын көрсөтүүлөр болсо түрдүү-түстүү музыка үлгүлөрүн кеңири көпчүлүккө таркатуу бул искусствонун өнүгүшүнө да таасир көрсөттү. Мисалы, телевидение программаларында дүйнө классикалык музыкасы, ошондой эле классикалык макамдар, элдик чыгармачылыкка кирүүчү ыр жана күүлөрдү көп уккансыңар. “Оханграбо” көрсөтүүсү аркылуу атактуу өнөрпоздор менен жакын таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгонсуңар.

Азыркы кезде, бакшы-дастанчылар чыгармачылыгы, фольклордук этнографиялык ансамблдердин чыгуулары да көрүүчүлөрдө чоң кызыгууну ойготот.

Ошондой эле телевидениенин эстрада музыкасынын өнүгүшүнө сезилерлик таасири бар экенин айтуу керек. Бүгүнкү күндө Өзбекстанда белгилүү эстрада ырчылары же топтору видеоклиптердин көрсөтүлүшү аркылуу элге таанылышкан десек артыкча болбойт.

КАНТЫҢ БАР

Элдик ыр

Жай, созулуңку

Чай- га сал- ган кан- тың бар же,
Чай- ка- ла- сын бар-кың бар. Чай- ка-
ла- сын, жай-ка- ла- сын же, Чол- поо-сун-бу-
тал-пын-гаң. Келсеңчи(да), күлсеңчү(ай), Ойносоңчу
жүр-сөң- чү, Ой а - шык Дил- бар (ай),
кө- нү- лүм ы- рас сен де- ди.

TULPOR

Сөзү Усман Азимдики

Музыкасы Мирхалил Махмудовдуку

Вальс темпинде

Tul -por, tul-por,

tul- por, tul- por, be- li -da e -gar, be- li -da e -gar.

Sha- mol, sha-mol, sha-mol, sha-mol, nov-da-ni e-gar,

nov - da - ni e - gar, yu - ra - gim, yu - ra - gim,

yu-ra-gim, yu- ra-gim tul- por bo'l-sa.

Bu- lut, bu- lut, bu- lut, bu-lut bo- shim-ga te-gar.

Qir-g'iy qa-no- tin yo- zar, qir-da aq-li-

dan o - zar. Men qir -lar -da yu- gur - sam,

o- lam- ni sha- mol bo - sar.

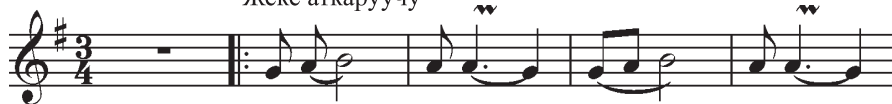
VATANGINAM

Сөзү Пулат Муминдыкы

Музыкасы Аваз Мансуровдуку

Вальс темпинде

Жеке аткаруучу

Ma-nim u-chun o- lam- da-yin

Kat-ta- gi- nam, Va-tan- gi-nam. Oq sut

ber- gan o- nam- da-yin Bit- ta- gi-nam

Va-tan- gi-nam. Bax- tim- ga tong - O'z-be-kis-

ton, Bax-tim- ga tong - O'z- be-kis- ton,

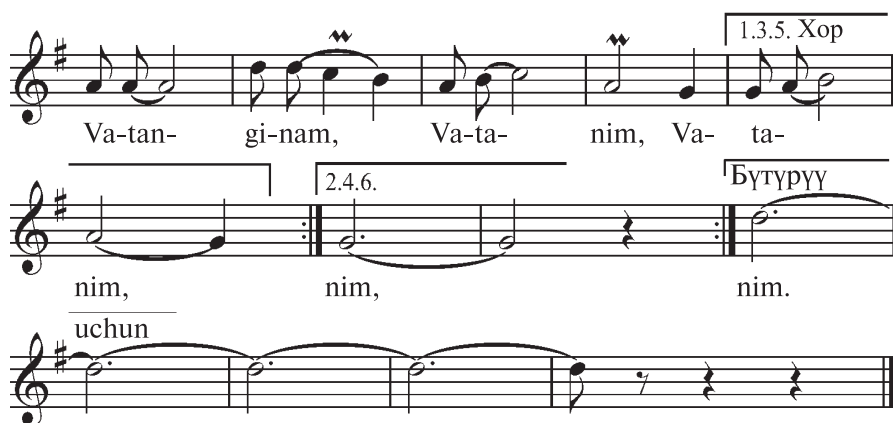
Xor

Bax- tim- ga tong - O'z- be-kis- ton, Bax- tim-

ga tong - O'z-be-kis- ton, Va-tan- gi-nam,

Manim uchun olamdayin
Kattaginam Vatanimam.
Oq sut bergan onamdayin,
Bittaginam Vatanimam.

К а й ы р м а :

Baxtinga tong — O‘zbekiston,
Baxtinga tong — O‘zbekiston,
Vatanimam, Vatanimam,
Vatanim...

Gul faslida ohorlarga
Aylanaqol, Vatanimam,
Qo‘shig‘imda ohanglarga
Aylanaqol, Vatanimam.

К а й ы р м а :

Vujudimga gulday mehring
O‘ydingmi yo, Vatanimam?
Yuragimga butun mehring
Qo‘ydingmi yo, Vatanimam?

К а й ы р м а

 “Тангалик болалар” фильминен үзүндү көрүү жана музыка угуу.

- ?! 1. Ўзбекистан телевидениеси аркылуу көрсөтүлгөн кандай музыкалык көрсөтүүлөрдү билесинер?
2. “Ватангинам” ырын жаттап алгыла.
3. М.Махмудовдун кандай кино музыкаларын билесинер?
4. “Булбул”, “Даладаги гуллар” мультфильмдеринин музыкаларында эмнени сезесинер?
5. “Тулпор” ыры кайсы кинодо жана ким тарабынан аткарылат?

7-тема. ӨЗБЕК МУЗЫКА ИСКУССТВОСУНУН ДҮЙНӨ САХНАСЫНА ЧЫГЫШЫ

Суннат Ибрахимов

Көз карандысыздык шарапаты менен улуттук көркөм насил-нарктарыбыз кайта калыптанууда, Мекенибиз коңшу жана алыскы чет мамлекеттер менен жакын маданий-музыкалык байланыштарды да орното баштады. Эми өзбек музыка искусствосунун дүйнө сахналарына көтөрүлүп жатканын сыймыктануу менен айтып өтөбүз. Буга, атап айтанда Өзбекстан композиторлору

чыгармаларынын ири жана беделдүү чет элдик аткаруучу топтордун репертуарларынан орун алышы, өнөрпоздорубуз — Тургун Алиматовдун АКШ жана Германияда, Абдухашим Исмаиловдун АКШ, Франция, Германияда, Муножат Йулчиеванын Францияда, Улуттук симфониялык оркестрдин Туркияда, “Сугдиёна” өзбек элдик аспаптары камералык оркестринин Испания, Голландия, Германия, Индияда, “Ялла” ансамблинин АКШта концерт берүүсү анык мисал боло алат.

Ошондой эле, эл аралык тандоолордо ийгиликтүү катышып келе жаткан өзбек музыканттары жана ырчыларынын да кызматтарын өзүнчө айтып өтүү керек. Бул орунда эл аралык тандоолордун жеңүүчүлөрү болгон пианисттерден Улугбек Палвонов, Наргиза Алиева, Гүлнара Алимова, виолончель аткаруучулары Дилшад Назаров, Суннат Ибрахимов, ырчы Анна Гузаирова сыяктуу жаш өнөрпоздордун атын урмат менен тилге алабыз.

Азыркы кезде, Өзбекстанда эл аралык мааниге ээ болгон чоң музыкалык иш чаралар өтүп жаткандыгын айтып өтүү керек. Самарканд шаарында “Шарк тароналари”, Ташкентте болсо Симфониялык музыка фестивалдарын өткөрүү салтка айланып калды.

HUNARMAND YOSHLAR MADHIYASI

Сөзү жана музыкасы *Кулдаш Мамировдуку*

Po- yim-da za-mi-nim shu ko'h-na Tu - ron,
 Bar - qa- ror mil- la -tim o'z o - na ti-lim.
 Kasb-hu-nar e- gal - la, ol il - mu ur - fon,
 de-ya biz-ni chor-lar meh-nat-kash e-lim.
 Biz el -ning yosh ku-chi,
 qud-rat - la- ri - miz, Va-tan ku-tar do - im,
 do's- tim, yod-da- tut.

Biz aj-dod- ning vo- ris av- lod - la-ri - miz,

Ku-tar ke- la - ja gi bu-yuk o - na yurt.

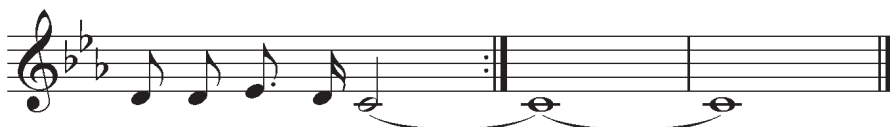
Ku-tar ke - la - ja - gi bu-yuk o -na yurt.

Biz aj-dod -ning vo-ris av - lod - la - ri - miz

ku - tar ke - la - ja - gi

bu- yuk o - na yurt.

SAMARQAND

Сөзү Сафар Барноевдуку

Музыкасы Хабибулла Рахимовдуку

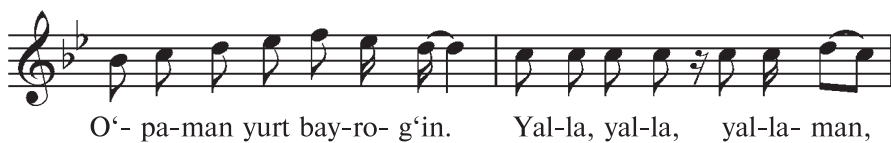
hus- ni ja- mo- li. Sa- mar-
 qand. Sa-mar- qand.
 Sa- mar- qand.
 Sa- mar- qand.

YURT ISHQIDA YONAMAN

Сөзү *Нормурад Нарзуллаевдыкы* Музыкасы *Фаррух Закировдуку*

O'z - be - kis - ton Va - ta - nim,
 Baxt, ba-ho - rim, cha- ma- nim. Yurt- ya-go - na, qalb tan-ho,
 El - ga fi - do jon ta - nim.
 Qu - chib qay - noq qu - cho - g'in,

O-shiq ah-li va- fo-li, So-diq sa-nam- ni dey -di.

Sa - do - qat - dan kuy - lay - man,

O - qi - ba - tin o'y - lay - man.

Mu- hab- bat - siz ha- yot yo'q, Sa-o-dat-dan so'y-lay- man.

Yal- la, yal-la, yal -la-man, Ta-ro- na -man, yal- la -man.

El- dan o- lib il -ho- mim, Yurt ish- qi -da yo - na- man!

Yal- la, yal- la, yal -la-man, Ta-ro- na -man, al- la -man.

El-dan o-lib il-ho- mim, Yurt ish- qi - da yo - na- man!

Сугдиёна камералык оркестри.

“Сугдиёна” элдик аспаптары камералык оркестри 1991-жылы түзүлүп, анын курамы рубаб, рубаб прима, гижжак, гижжак бас, гижжак контрабас, най, кошнай, кашкар рубабы, афган рубабы, дутар, дутар бас, чанг, конун сыяктуу аспаптардан турат. Өзбекстанда эмгек сиңирген артист Феруза Абдурахимова жетекчилик кылып жаткан “Сугдиёна” камералык оркестринин репертуарында Өзбекстан композиторлорунун чыгармалары менен бирге дүйнө классикалык музыка үлгүлөрү да орун алган.

Оркестр ушул өткөн жылдар ичинде республикада гана эмес, Германия, Франция, Туркия, Казакстан жана башка чет

мамлекеттеринин концерттик сахналарында өзбек аспаптык аткаруучулугу өнөрүн татыктуу көрсөтүп келүүдө.

- ?! 1. Эл аралык масштабда таанылган кайсы Өзбекстан өнөрпоздорун билесинер?
2. “Сугдиёна” элдик аспаптары камералык оркестринин курамында кандай аспаптар бар?
3. “Юрт ишкида ёнаман” ырында кандай идея алдыга сүрүлгөн?
4. “Самарканд” ырынын ладын аныктагыла жана башталгыч он тактны нота каражатында (сольфеджио) ырдагыла.

ЖАЗ ДЕМИ

Сөзү Д.Жамансартованыкы

Музыкасы С.Мамбетбаевдики

Кыялдана

У- дур- гу- туп ой- лор- ду а- па тү- лөк,
Көк жыт-тан-ган эң се- тип жаз-ды га- на,
Көз ал- ды- да кул- пун- ган гүл-дүн жы- ты.
Күр-пүл- дө-гөн тоо суу- су жа-шыл та- лаа,
Күр-пүл- дө-гөн тоо суу- су жа-шыл та- лаа.

Табияттын түсүндө түркүн боёк
Күү жаңырып кубулжуп бир башкача.
Жашыл бүчүр бөрсөйүп дарак турат,
Эрке желге термелет, аба таза.

Өрөпкүтүп сулуудай мээрим төгөт,
Бирок сынайт күчүндү эмгектеги.
Баба дыйкан билеги кыртыш жиреп,
Көз ирмемде толкутат жаздын деми.

МУЗЫКАЛЫК СӨЗДҮК

- А в ж* — асман, көк, өнүгүү жана анын эң жогорку чокусу. Макам аспаптык күү жана ырларынын жогорку пардаларындагы эң өнүккөн даражасы.
- Ырдоо жолу* — Хarezм макамдарындагы ырлар бөлүмүнүн жалпы аты. Ошондой эле, бул бөлүм «манзум» деп да аталат.
- Баёт* — түрк урууларынан биринин, ошондой эле, белгилүү макамдын аты. Фергана — Ташкент макам жолдорунун курамында ар бири беш бөлүмдөн турган «Баёт I–V» жана «Баёти-Шерозий I–V» түркүмдөрү бар.
- Бакшы* — домбра, кобуз же дутардын коштоосунда дастандардын аткаруучусу, ошондой эле, жаңы дастандардын жаратуучусу.
- Бозгуй* — макам аспаптык күүлөрүндө (Тасниф, Тарже, Гардун, Мухаммас, Сакил) өзгөрүүсүз кайталана турган күү түзүлүшү.
- Бузрук* — улуу, чоң. Шашмакам тизиминдеги биринчи макамдын аты.
- Буламон* — тыт дарагынан жасалган сурнайга окшош үйлөмө аспап. Көлөмү сурнайдан кичине, добуш чыгаруучу үйлөмөсү сыбызгыныкы сыяктуу, башкача айтканда үйлөөчү түтүкчөсүндө камыштан даярдалган «тилчеси» бар. Буламондо бармактар менен басууга болжолдонгон сегиз тешик бар.
- Даромад* — жолдун башталышы. Макам ыр жолдорунда (Сарахбор, Талкин, Наср ж.б.) ырдын башталуу (хафиз ырдоону баштаган) бөлүгү.

<i>Дугох</i> —	эки жай, эки орун, эки парда. Илгери эки парданын (добуш) негизинде аткарылган күүнүн аты. Кийинчерээк (Орто кылымдарда) өнүктүрүлүп, кең демдүү күү абалына келтирилген. Шашмакамдын түзүлүшүндө төртүнчү макамдын аты.
<i>Дуна ср</i> —	макамдарда башталгыч күү же болбо-со ыр түзүлүшүнүн (бөлүгү) жогорку (адатта, бир октава жогору) пардаларда кайталанышы.
<i>Домбра</i> —	өрүк же арча дарагынан оюп жасалган эки кылдуу чертүүчү аспап. Ал дутардан өзүнө мүнөздүү «буулган» үнү, салыштырмалуу кыска сабы жана сабында байлама ладдарынын (парадалары) жоктугу менен айырмаланат.
<i>Фольклор</i> —	англисче сөздөн алынган болуп, мында фольк (<i>folk</i>) — эл, <i>lor</i> (<i>lore</i>) даанышмандык, билимдүүлүктү билдирет. Мындан «элдик даанышмандыгы» мааниси келип чыгат. Фольклор термини «элдик оозеки чыгармачылык», «музыкалык фольклор» термини болсо «элдик музыканын» ордунда да колдонулат.
<i>Гулёр-Шахноз</i> —	беш бөлүмдүү белгилүү Фергана — Ташкент макам ырдоо жолу. 1-бөлүмү Гулёр, 2-бөлүмү Шахноз, 3-бөлүмү Чапандози Гулёр, 4-бөлүмү Ушшок жана 5-бөлүмү Кашкарчай Ушшок деп аталат.
<i>Ирок</i> —	Арабстандагы белгилүү мамлекеттин аты «Узак», «Алыс жол» деген маанилери да бар. Шашмакам тизиминдеги алтынчы макамдын аты.
<i>Мажор</i> —	(лат. чоң) туруктуу добуштарынын (I, III жана V баскычтары) жыйындысы чоң (башкача айтканда, мажор) үч үндүүлүгүн пайда кылуучу лад.
<i>Мансур</i> —	Харезм макамдарында аспап күүлөрү бөлүмүнүн жалпы аты. Ошондой эле, ушул бөлүм «чертүү жолу» деп да аталат.

- Манзум* — Харезм макамдарынын ырдоо бөлүмүнүн жалпы аты. Ошондой эле, бул бөлүм «ырдоо жолу» деп да аталат.
- Минор* — (*лат.* кичине) туруктуу добуштарынын (I, III жана V баскычтары) жыйындысы кичине (башкача айтканда минор) үч үндүүлүгүн пайда кылуучу лад. Минордун мажордон айырмасы — анын көбүрөөк кайгылуу абалдарды сүрөттөөгө ийкемдүүлүгү.
- Мырзадавлат* — XIX кылымдын акыры — XX кылымдын баштарында Ферганада жашап чыгармачылык менен машыккан Мырзадавлат аттуу обончу тарабынан чыгарылган эки бөлүмдүү аспап күүсү. Элдин арасында белгилүү бул күүнүн негизинде ырлар да ырдалган.
- Миёнхат* — макам ыр жолдорунда ырдын орто пардаларда (адатта, даромадка караганда кварта-квинта бийиктиктерде) аткарыла турган бөлүгү.
- Мушкилот* — кыйынчылыктар. Шашмакам аспап күүлөрү бөлүмүнүн жалпы аты.
- Наво* — күү, мундуу обон. Шашмакам тизиминдеги үчүнчү макамдын аты.
- Наср* — көмөк, жеңиш (проза). Шашмакам ыр жолдору бөлүмүнүн жалпы аты.
- Накш* — кооздоо; белгилүү ырдоо (ашула) түрүнүн аты. Харезм макамдарынын «манзум» бөлүмү курамынан орун алган.
- Пешрав* — алдыга умтулуучу; жогорку аракеттеги обондордун негизинде иштелген белгилүү күүнүн түрү. Харезм макамдарынын «мансур» (чертүү жолу) бөлүмдөрүндө кенири колдонула турган аспап күүсүнүн аты.
- Кобыз* — кылдуу аспап болуп, ал оюлган кесе, жыгач сап жана эки кылдан турат. Ал жаа каражаты менен аткарылат.

- Кошнай* — эки камыш найдын өз ара биригишинен турган үйлөмө аспап. Найлардын бир тарабынан добуш пайда кылуу үчүн тилчелер жонулган болот жана ар биринин алты же жети тешиги бар. Адатта, кошнайды аткаруучу кесиптик музыканттар (кошнайчылар) «кайтарма дем» усулунан кенири пайдаланышат.
- Койчу най* — узунунан кармап чертиле турган үйлөмө аспап болуп, ал чөл бүркүтүнүн канатынын сөөгүнөн даярдалат. Койчу най негизинен койчулар тарабынан сүйүп аткарылгандыктан аны «койчу най» деп аташат.
- Рост* — туура, чын, чыныгы. Шашмакам тизминдеги экинчи макамдын аты.
- Сарбозча* — (*фарс-таж.*) башкы оюнчу, өзүнүн жанын да аябаган деген маанилерди билдирет. Сарбоздор Түркстан хандыктарындагы аскердик бөлүктөрдүн аскерлери болушкан. «Сарбозча» күүсү мына ушул аскерлердин согуштук руху н, чечкиндүү кадамын көркөм сүрөттөйт.
- Сарахбор* — башкы кабар, башкы тема. Тарона (I—IV, I—VI). Шашмакамдын башкы ыр жолу.
- Сато* — кылдуу аспап (тышкы көрүнүшү танбурду эстетет). Сатодо, негизинен, оор темптеги классикалык музыка үлгүлөрү аткарылат. Музыка практикасында кээде танбурду сатонун ордуна, башкача айтканда жаа менен чертүү абалдары кездешет. Сатодо үч же төрт негизги кылдары болуп, алардын түбүнөн тартылган жана кармоочтун жанындагы кулактарына байланган жаңырык берүүчү 8—11 кылдары бар.
- Сегох* — үч жай, үч орун, үч парда. Илгери үч парданын (добуштун) негизинде курулган күүнүн аты. Орто кылымдардагы кесиптик музыка практикасында өнүктүрүлгөн жана кең демдүү күү формасы-

- на келтирилген. Шашмакам тизиминдеги бешинчи макамдын аты.
- С ы б ы з ы* — жөнөкөй камыштан жасалган үйлөмө аспап болуп, узунунан кармап ойнолот. Үйлөй турган жагында «тилче» кесилген болот, алды жагында бармактар менен басууга болжолдонгон үч тешиги бар.
- С и м ф о н и я* — (*грекче*) «обондоштук» маанисин билдирет. Симфониялык оркестр үчүн болжолдонгон музыкалык чыгарма. Адатта 4 бөлүктөн турган түркүмдүү чыгарма. Ошондой эле, кээде көбүрөөк (5) жана азыраак (1 ге чейин) бөлүктүү симфониялар да учурайт.
- С у в о р а* — аттуу; Хarezм макамдарынын «манзум» бөлүмүнөн жай алган белгилүү ырдын аты. Устаттардын пикиринче, «Суво-ра» ат туягынан пайда болуучу түрдүү ритмикалык түзүлүштөгү усулдар жана аларга негизделген күүлөр.
- С ю и т а* — «кезектешүү, бир катарлык» деген мааниси билдирет. Европа искусствосунда калыптанган көп бөлүктүү аспаптык музыканын негизги түрлөрүнөн бири. Жалпы идея менен байланышкан, бирок өз алдынча жана өз ара айырмалуу бир нече бөлүктөрдөн түзүлгөн.
- Т а л к и н* — (*арабча*) — кеңеш-насыкат, түшүндүрүү, көрсөтмө берүү. Макамдын негизги ыр жолдоруна.
- Т а н б у р* — кылдуу — чертме аспап. Алмурутка окшош оюлган кесеси жана ага уланган узун кармагычы (сабы) тыт жыгачынан даярдалат. Кармагычында 16 байлоочу пардасы бар, кесенин капкагына 4 хас желимденген болот. Кылдарынын саны үчтөн алтыга чейин болушу мүмкүн. Азыркы кезде көбүрөөк үч кылдуу тан-бурлар практикада кеңири колдонулат.

Танбур сызыгы – XIX кылымда Камил Харезмий тарабынан жаратылган өзүнө мүнөздүү «нота жазуусунун» аты. Анда танбур аспабынын пардаларына ылайык 18 параллель сызыктар болуп, добуштар чекиттер ыкма-сында белгиленген.

Тарона – ырдын (кўшиқ, ашула) маанилерин билдирет. Макамдарда негизги ыр жолдорунун (Сарахбор, Тани макам, Талкин, Наср ж.б.) арасында колдонула турган жана бир ырдан экинчи негизги ырга өтүүдө байланыштыруучу «милдетин аткаруучу» ыкчам түрдөгү ыр. Көбүрөөк рубаилер менен айтылат.

Хат – макам ыр жолдорунда ырдын бир байт (эки мисра) ыр менен айтыла турган күү түзүлүшү, бөлүгү.

Хона – үй, салыштырмалуу толук көрүнүштөгү күүнүн тизими (хонасы). Хона Бозгуйдан айырмаланып, өзгөрмөлүү касиетке ээ болуп, күүнүн өз чокусуна карай өнүгүшүндө маанилүү орунду ээлейт.

Он эки –
(*Дувосдах макам*) XIII—XVII-кылымдарда Чыгыш музыка практикасында белгилүү макамдардын тизими: Ушшок, Наво, Бусалык, Рост, Хусайний, Хижоз, Раховий, Зангула, Ирок, Исфахан, Зирафканд, Бузург (Бузрук). Он эки макамдын күү, парда жана дойра усул негиздери Шашмакам, Харезм макамдары, Фергана — Ташкент макам жолдору сыяктуу макамдын түрлөрүнүн келип чыгышында маанилүү орунду ээлеген.

Шашмакам —
1. Ар бири өз аталышына ээ алты түрдүү татаал пардалардын бирикмеси: Бузрук, Рост, Наво, Дугох, Сегох, Ирок.
2. Алты татаал пардалардын бирикмеси жана белгилүү дойра усулдарынын биригишинин негизинде чыгарылган аспап-

- тык күүлөрү менен ырларынын түркүмү (топтому).
- Шодиёна* — илгертен той, азем жана башка элдик майрамдарда нагара менен сурнайда аткарыла турган 12 бөлүктүү күүнүн аты. Шодиёна түркүмүнүн ар бир бөлүгү өз алдынча ритмикалык түзүлүштөгү урма усулуна ээ болуп, алар кээде жеке нагарада ойнолот.
- Чанг* — трапедия түрүндөгү кылдуу — урма аспап. Анда жалпы 40 кыл болуп, алар 14 негизги кылдарга биригет. Алардан 13ү үчтөн бөлүнгөн абалда, төмөнкү жоон кылы бирөө. Кылдар эки таякча каржатында уруп жана чертип (тырмап) ойнолот.
- Чангкобуз* — ооз комуз атайын тилчелүү аспап, темир же сөөктөн даярдалат. Темир чангкобуз, адатта, тегерек формада болот. Анын ортосунан 7—9 см узундукта болот тил өткөрүлөт. Чангкобузду чертүү үчүн аны сол кол менен тиштерге басып туруу керек жана ошол учурда оң колдун сөөмөйүнүн таасиринде тилчени толкундандырып туруу керек. Бул аспаптын түзүлүшү жөнөкөй жана көпчүлүккө жаккандыгы үчүн аны чоңдор гана эмес, балдар да сүйүп ойношот.
- Чертүү жолу* — Хазрет Макамдарында аспап күүлөрү бөлүмүнүн жалпы аты. Бул бөлүм, «мансур» деп да аталат.
- Чоргох* — төрт жай, төрт орун, төрт лад, илгери төрт ладга негизделген белгилүү күүнүн аты. Фергана — Ташкент макамдарынан белгилүү («Чоргох I—V») ыр жана аспап күүлөрүнүн аты.

МАЗМУНУ

Сөз башы	3
Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гимни.....	4

I ЧЕЙРЕК ЭЛДИК МУЗЫКАНЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ УСУЛУ

1-тема. Сурхандарыя — Кашкадарыя музыка усулу жөнүндө түшүнүк.....	6
2-тема. Бухара — Самарканд музыка усулу жөнүндө түшүнүк.....	13
3-тема. Созандачылык өнөрү жөнүндө түшүнүк.....	18
4-тема. Фергана — Ташкент музыка усулу жөнүндө түшүнүк.....	23
5-тема. Катта ашула (чоң ыр) жана Яллачылык өнөрү.....	28
6-тема. Харезм музыка усулу жөнүндө түшүнүк	32
7-тема. Харезм дастанчылык салттары.....	37
8-тема. Харезм ашулачылык (ырчылык) өнөрү.....	42

II ЧЕЙРЕК МАКАМДАР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

1-тема. Макам жөнүндө түшүнүк. Шашмакам.....	45
2—3-тема. Шашмакамдын аспаптык (мушкилот) жана ыр (насп) бөлүмү.....	50
4-тема. Харезм макамдары.....	60
5-тема. Харезм макамдарынын ырдоо жолу.....	64
6-тема. Фергана — Ташкент макам жолдору.....	67

III ЧЕЙРЕК ӨЗБЕК МУЗЫКА ИСКУССТВОСУНУН ДҮЙНӨЛҮК МУЗЫКА ИСКУССТВОСУНДА ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

1-тема. Дүйнөлүк музыка маданияты жөнүндө.....	79
2-тема. Чыгыш даанышмандары музыка жөнүндө.....	82
3-тема. Дүйнөлүк музыка өнүгүүсүнүн негизги баскычтары.....	84
4-тема. Вена классикалык мектебинин көрүнүштөрү.....	87
5-тема. XIX — XX кылымдарда музыка маданияты. Музыкада импрессионизм... 91	
6-7-тема. XX кылым Өзбекстан музыка маданиятына карата.....	100
8-тема. Өзбек музыкасында композиторлук чыгармачылыгы.....	106
9-тема. Мирсадык Тажиев чыгармачылыгында өзбек симфониясынын өркүндөшү.....	111

IV ЧЕЙРЕК

ЎЗБЕКСТАНДЫН МУЗЫКА МАДАНИЯТЫ

<i>1-тема.</i> Заманбап ўзбек музыка маданияты жөнүндө.....	116
<i>2-3-тема.</i> Атактуу ўзбек өнөрпоздору жана музыкалык жамааттар.....	117
<i>4-тема.</i> Театр искусствосу жана концерт аткаруучулук иш-аракети....	129
<i>5-6-тема.</i> Телевидение жана кино музыкасы жөнүндө.....	136
<i>7-тема.</i> Ўзбек музыка искусствосунун дүйнө сахнасында чыгышы.....	141
Музыкалык сөздүк.....	150

Oqilxon Ibrohimov, Jamil Sadirov

MUSIQA

7-sinf uchun darslik

Qayta ishlangan va to'ldirilgan nashri

(Qirg'iz tilida)

Которгон *Р.Жуманазарова*

Редактору *С.Назаров*

Көркөм редактору *Ш.Мирфаёзов*

Техникалык редактору *Е.Корягина*

Компьютерде даярдаган *З.Алиева*

Басма лицензиясы АИ № 290.04.11.2016.

2017-жылы 15-ноябрда басууга уруксат этилди.

Форматы 60x90 ¹/₁₆ Times KAZ гарнитурасы.

Офсеттик басма.Шарттуу басма табагы 10,0.

Басма табагы 11,5. Нускасы ...Заказ

Өзбекстан басма сөз жана кабар агенттигинин

Гафур Гулам атындагы басма-полиграфиялык

чыгармачылык үйүндө басылды.

100128.Ташкент. Лабзак көчөсү, 86.

www.gglit.uz info@gglit.uz